

3. TÜRKiYE TARİHİ MADENLER KONFERANSI
KTÜ Osman Turan Kongre ve Kültür Merkezi, Trabzon

3RD CONFERENCE ON HISTORICAL MINING SITES OF TURKEY
Osman Turan Congress and Exhibition Center, Trabzon

BİLDİRİLER/ PROCEEDINGS

Editör/ Editor:

Eren Kömürlü

Yazarlar/ Authors:

Adnan Güngör Üçüncüoğlu, Ahmet Apaydın, Atalay Karatak, Aylin Doğan,
Eren Kömürlü, Erkan Fidan, Ersoy Zengin, Hakkı Levent Keskin, Hilal Kararvar,
Nadir Yurtoğlu, Serdar Yaşar, Özkan Demir

Organized by

KTÜ Maden Mühendisliği Bölümü/ *KTU Mining Engineering Department*
KTÜ Maden Derneği/ *KTU Mining Association*
GRÜ İnşaat Mühendisliği Bölümü/ *GRU Civil Engineering Department*

Mart 2020/ *March 2020*, TRABZON

Düzenleme Kurulu/ *Organization Committee*

Dr. İbrahim Alp (Başkan, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Ayhan Kesimal (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Metin Güneş (KTÜ Maden Derneği)

Dr. Atila Gürhan Çelik (Giresun Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Ferdi Cihangir (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Eren Kömürlü (Sekreter, Giresun Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Serdar Yaşar (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Serkan İnal (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Bilim ve Danışma Kurulu/ *Scientific and Advisory Committee*

Dr. Ahmet Apaydın (Giresun Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Ali Osman Yılmaz (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Chen Wenwu (Lanzhou Üniversitesi, Çin)

Dr. Daniş Baykan (Trakya Üniversitesi, Türkiye)

Dr. David Williams (Queensland Üniversitesi, Avustralya)

Dr. Eduardo A.G. Marques (Vicosia Üniversitesi, Brezilya)

Dr. Erkan Fidan (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Guo Qinglin (Dunhuang Akademi, Çin)

Dr. Erol Yılmaz (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Hakkı Levent Keskin (Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Dr. İbrahim Cavusoglu (Gümüşhane Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Mostafa Sharifzadeh (Curtin Üniversitesi, Avustralya)

Dr. Nadir Yurtoğlu (Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Wang Xudong (Dunhuang Akademi, Çin)

Dr. Ümmükülsüm Özel Akdemir (Giresun Üniversitesi)

Dr. Yoshinori Iwasaki (Yer Araştırmaları Enstitüsü, Japonya)

Editör/ *Editor*

Dr. Eren Kömürlü (Sekreter, Giresun Üniversitesi, Türkiye)

İçindekiler/ Content

Önsöz/ <i>Foreword</i>	iii
Zonguldak Şehrinin Kömüre Bağlı Tarihi ve Talihi Üzerine Bir İnceleme/ <i>A Study on the Coal Related History and the Fate of Zonguldak</i>	1
Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması/ <i>Start of Coal Mining in the Ottoman Empire Era</i>	19
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Madenciliğin Durumu (1939-1945)/ <i>Mining Status in Turkey in World War II Years (1939 to 1945)</i>	24
Cumhuriyet Döneminde Maden İşletmelerinde İşçi Haklarını Belirlemeye Yönelik Bazı Düzenlemeler (Ergani Bakır İşletmesi ve Ereğli Kömür İşletmesi Örnekleri)/ <i>Some Regulations for Determining Workers Rights in Mining Enterprises During the Republic Period (Examples of Ergani Copper Factory and Ereğli Coal Enterprise)</i>	41
Cumhuriyet Dönemi Maden Aramalarında Tarihi Kayıtlardan Faydalanıldığına Dair Örnekler / <i>Examples of Using Historical Records in Mineral Exploration in the Republican Era</i>	55
İnsanoğlunun ilk Sistematik Sert Kaya Kazı Yöntemi: Ateş Kurma / <i>Mankind’s First Systematic Hard-Rock Excavation Method: The Fire-Setting</i>	68
17. Yüzyılda Gümüşhane’de bulunan Canca Darphanesi / <i>Canca Mint of Gumushane city in 17th Century</i>	82
Türkiye’nin 1923-1960 Dönemi Maden Politikaları/ <i>Mining Policies of Turkey in 1923-1960</i>	84
Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyıl’da Kumluca’da Maden Ruhsatı Ticareti/ <i>The Mining License Trade in Kumluca in 19th Century according to the Archival Documents</i>	85
Buluntular ve Yaklaşımlar: Arkeolojik ve Teknolojik Açıdan Anadolu Metal Endüstrisini Anlamaya Çalışmak / <i>Finds and Approaches: Understanding Anatolian Metal Industry from Archaeological and Technological Perspectives</i>	86
Eskişehir ve Kütahya’da Prehistorik Madencilik/ <i>Prehistorical Mining in Eskişehir and Kütahya</i>	87
Unutulmuş Bir Madencilik Mirası: Balya-Karaaydın Maden İşletmesi / <i>A Forgotten Mining Heritage: Balya-Karaaydın Mining Company</i>	88

Önsöz

İlki ve ikincisi sırası ile 2015 ve 2018 yılında gerçekleştirilmiş olan Türkiye Tarihi Madenler Konferansı ülkemizde madencilik tarihi konusunda çalışan farklı disiplinlerden araştırmacıları bir araya getirmek ve bu konuda araştırmalara katkı sağlamak amacı ile düzenlenmektedir. Bu etkinliğin üçüncüsünün gerçekleşmesinden büyük mutluluk duymakta ve düzenli olarak organizasyonuna devam edilmesinin ülkemiz madencilik tarihi alanına önemli katkı sağlayacağına inanmaktayım. Bu amaçla etkinliğin dördüncüsü ile ilgili çalışmaların başlamış olduğunu bildirmek isterim. Bu kitapçıkta, 12 adet konferans sunumuna ait 6 tam metin, 1 genişletilmiş özet ve 5 özet bildiri yer almaktadır. Değerli katkılarından dolayı yazarlara, hakemlere, konferans organizasyon kurulu üyelerine, konferans bilim kurulu üyelerine ve emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunar, 3. Türkiye Tarihi Madenler Konferansının ülkemiz madenciliğine faydalı bir etkinlik olmasını dilerim.

Dr. Öğr. Üyesi Eren Kömürlü
Editör

Foreword

Conferences on Historical Mining Sites of Turkey those the first and second ones were respectively held in 2015 and 2018 have started to be organized for the aim of contribution to researches on mining history and making a platform for the meetings of the researchers in the area of Turkish mining history. I am glad due to the organization of 3rd Conference on Historical Mining Sites of Turkey and believe that its regular organization will contribute much to the area of Turkish mining history. Within this purpose, I am happy to give information that works for the fourth event have been started. There are 6 full-length proceedings, an extended abstract and 5 abstracts for 12 conference presentations in this booklet which is expected to be a beneficial reference for the knowledge of Turkish mining history. I express my sincere thanks to all the authors, reviewers, organization committee members, scientific and advisory committee members and all the people who laboured for the conference for their valuable contributions. I hope 3rd Conference on Historical Mining Sites of Turkey will be beneficial for the mining community.

*Assist. Prof. Dr. Eren Kömürlü
Editor*

Zonguldak Şehrinin Kömüre Bağlı Tarihi ve Talihi Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Coal Related History and the Fate of Zonguldak

Ahmet APAYDIN¹

¹ Giresun Üniversitesi İnşaat Mühendiliği Bölümü, 28200 Giresun,
e-posta: ahmet.apaydin@giresun.edu.tr

ÖZET

Taşkömürü havzasının merkezi olan Zonguldak kenti, ülkemizde emeğin başkenti olarak bilinmektedir. Zonguldak, Osmanlı döneminde 1860'lardan itibaren demiryolu ağının gelişmesi ve donanma filosunun güçlenmesinde önemli rol oynayarak ülkede Sanayi Devrimi'nin lokomotifi olmuştur. Zonguldak kömürü, ayrıca Cumhuriyet döneminde Ereğli ve Karabük'te iki adet demir çelik fabrikasının kurulmasını sağlamış ve bunları ülke sanayiinin önemli bir parçası haline getirmiştir. Kuruluş serüveni 1800'lü yılların sonunda kömüre bağlı olarak başlayan Zonguldak kenti hep kömürle iç içe yaşamış, hala da kömürle birlikte yaşamaktadır. Ana kent ve ona bitişik olarak gelişen Kozlu, Kilimli, Çatalağzı ve Gelik yerleşimleri bir bütündür yaşam biçimi benzerdir. Ancak her bir kent parçası diğeriyle ve merkez Zonguldak ile sıkı bağlantılı olsa da, kömür ocakları, kömür işleme ve dağıtım yerleri, yönetim binaları, işçi ve memur lojmanları ile kendine özgü bir kimliğe sahip olmuştur. 1980'lere kadar Gelik, Karadon, Kilimli, Zonguldak, Kozlu'da ayrı ayrı olmak üzere Ereğli Kömürleri İşletmesine (EKİ) bağlı özel ilkokullar, işçi sinemaları (aynı zamanda tiyatro salonu), işçi barınma evleri (pavyonlar), bakımlı lojmanlar ve lojmanlar arası bahçeler (işçi ve memur siteleri), bir yandan inşa edilen gecekondular, ekonomaya denilen satış kantinleri vb. mekan ve yapılarıyla Zonguldak ve Zonguldak halkı kendine özgü bir yaşam sürmekteydi. Bu yaşam biçimi özellikle son 20 yılda epeyce gerilese de, günümüzde kömür ocakları ve kömüre bağlı sanayi Zonguldak'ta gençlerin hala ekmek kapısı durumundadır. Buna karşılık Zonguldak halkı kömürün zararlarından da nasibini fazlasıyla almaktadır. Grizu patlamaları, göçükler, başka iş kazaları nedeniyle ölümler, yaralanmalar, sakat kalmalar, hava kirliliğinin olumsuz etkileri ile de birlikte yaşamak durumundadır. Yani Zonguldak'ta günlük hayat hep kömürle iç içedir.

Anahtar kelimeler: Kentleşme tarihi, taşkömürü, kent yaşamı, Zonguldak

ABSTRACT

Zonguldak, the center of the coal basin, is known as the capital of labor in our country. Zonguldak played an important role in the development of the railway network and the strengthening of the navy force from the 1860s onwards during the Ottoman period and became the locomotive of the Industrial Revolution. Zonguldak coal also established two iron and steel mills, one in Ereğli and the other in Karabük, during the Republican period, making them an important part of the country's industry. The establishment of Zonguldak, which started its adventure at the end of the 1800s, has always lived with coal and still lives with coal. The main city and the adjacent settlements named Kozlu, Kilimli, Çatalağzı and Gelik are a whole and the way of life is similar everywhere. However, although each part of the city is closely linked to the other and the center Zonguldak, it has a unique identity with coal mines, coal processing and distribution sites, administrative buildings, workers and officer houses. Until the 1980s, there were private primary schools, workers 'cinemas (also theater halls), workers' housing houses (pavilions), well-kept housing units gardens (workers and civil servant sites), shanty houses, so-called sales canteens, etc. Residents of Zonguldak lived a unique life with their places and structures. Although this lifestyle has declined considerably in the last 20 years, the quarries and coal-bound industry are the favorite employment opportunity for young people in Zonguldak. On the other hand, the people of Zonguldak are under the negative effect of the coal mining. They have to live together with firedamp, collapse, other occupational accidents, deaths, injuries, disabilities, and the negative effects of air pollution. In other words, daily life in Zonguldak is always intertwined with coal mining.

Keywords: Urbanization history, coal, urban life, Zonguldak

1. GİRİŞ

Tarihi geçmişi çok eskilere giden şehirler çoktur ülkemizde. Özellikle Anadolu tarihinin çok eskilere dayanması ve bu coğrafyanın farklı uygarlıklara beşiklik etmesi nedeniyle kuruluşu binlerce yıl öncesine kadar uzanan birçok şehir bulunur ülkemizde. Bu şehirlerin bir kısmı yıkılmış ve günümüze ancak tarihi kalıntıları miras olarak kalmış, bazıları ise kesintisiz olarak gelişmesini sürdürmüş ve günümüze kadar gelmiştir. Ancak günümüzde öyle kentler vardır ki kent tarihi bir asrı bile bulmaz. Bunlar çoğunlukla madencilğe veya sanayiye (çoğunlukla devlet tarafından kurulan fabrikalara) bağlı olarak doğan ve büyüyen kentlerdir. Örneğin, 1925 yılında oniki haneli bir köy olan Kırıkköy'ün Kırıkkale'ye dönüşerek yavaş yavaş kentleşmesi 1925'lerde top ve mühimmat fabrikalarının kurulmasından itibaren gerçekleşmiştir. Kırıkkale 1929'da belediye, 1944'de ilçe olmuştur. 1989 yılında il yapılan Kırıkkale 95 yılda oniki hanelik çok küçük bir köyden bugün iki yüzbin nüfuslu bir kent haline gelmiştir.

Karabük, Safranbolu'ya bağlı Öğlebeli Köyü'nün 13 haneli bir mahallesi iken 1934 yılında açılan Ankara-Zonguldak demiryolu ile önem kazanmıştır (karabuk.ktb.gov.tr). Kara çalı anlamına gelen Karabük, demiryolunun açılması ile birlikte istasyon adı olarak ilk kez Devlet Demiryolları haritasında görülmeye başlamıştır. Demiryolu ile taşıma imkânının varlığı ve kömür yataklarının yakınlığı nedeniyle, burada bir demir çelik fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır (www.karabuk.gov.tr). 3 Nisan 1937'de Demir-Çelik fabrikalarının temeli atılmış ve Karabük bu tarihten itibaren ülkenin sanayileşme sürecinde yerini almıştır. Karabük'te belediye teşkilatı 1939 yılında kurulmuş, 1941 yılında Safranbolu ilçesine bağlı bucak (nahiye) olan Karabük 1953 yılında Zonguldak İline bağlı bir ilçe haline gelmiştir. Karabük, 1995 yılında Çankırı'dan Ovacık ve Eskipazar ilçeleri ile Zonguldak'tan Eflani, Safranbolu ve Yenice ilçelerinin birleştirilmesiyle Türkiye'nin 78. ili ve kent ise o ilin merkezi olmuştur. 2018 sayımına göre Karabük merkez ilçenin nüfusu 130 bine ulaşmış olup, (tuik.gov.tr.), şehir merkezinin nüfusu ise 110 binin biraz üzerindedir.

Türkiye'nin 67 plakalı vilayetinin merkezi olan Zonguldak şehrinin geçmişi Kırıkkale ve Karabük kadar yeni olmasa da çok eskilere gitmez. Bilinen bütün yazılı kaynaklar, kentin bulunduğu yerde yerleşimin en fazla 1800'lü yılların ortalarına kadar, yani taşkömürü üretiminin başladığı yıllara kadar indiğinde hemfikirdir. Başka bir ifadeyle Zonguldak, taşkömürü ile doğmuş ve taşkömürü ile var olmuştur. Böyle giderse de kentin kaderinin taşkömürüne bağlı olarak gelişeceği aşikârdır. Zonguldak şehrinin tarihini incelerken öncelikle taşkömürü tarihine bakmak gerekir. Doğal olarak, il merkezi Zonguldak'a birer banliyö gibi bağlı olan batıdaki Kozlu, doğudaki Kilimli, Çatalağzı ve Gelik yerleşimlerinin tarihi ve kaderi Zonguldak'a göbekten bağlıdır. O nedenle Zonguldak'ın doğuşunu ve her yönüyle yani, yerleşim, ulaşım, endüstri, ekonomi, sosyal, kültürel, eğitim vb. gelişimini ve asıl önemlisi de geleceğini çevresindeki yerleşimlerle bir bütün olarak ele almak gerekir. Bu çalışmada, yazılı kaynaklardaki güvenilir bilgilere göre, kentleşme süreci en fazla 130 yıl geriye gidebilen ve her şeyi taşkömürü üretim süreçlerine bağlı olan karaelmas diyarı Zonguldak bu şekilde incelenmiştir. Erişilebilen kaynaklar (Çatma 1997, 1998; AYTEKİN 2017; BARUTÇU ve ÖZDEMİR 2017), genellikle havzadaki kömür tarihi, yoğun emek ve işçi eylemleri üzerinedir. Ancak örneğin Çatma (2006) çalışmasında bunlar tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığı gibi, az da olsa Zonguldak kent tarihiyle ilgili bilgilere de yer verilmektedir. Ancak kentin kuruluşu ve ilk yıllardaki gelişimi konusunu ele alan bir çalışmaya erişilememiştir, büyük ihtimalle de böyle bir çalışma henüz yoktur. Bu çalışma, erişilebilen kaynaklardan alınan bilgiler ve 1970'li yıllardan itibaren Zonguldak'ta yaşamının verdiği tecrübelerle birleştirilerek kaleme alınmıştır. Kente ve kömür üretimine ait birçok eski fotoğrafın EKİ (Ereğli Kömürleri İşletmesi) ve onun devamı olan TTK (Türkiye Taşkömürü Kurumu) arşivlerinden alındığı (Orhan Ceylan; sözlü görüşme) ve aynı fotoğrafın birden çok kişi ve kuruluşlar tarafından

görsel basına ve sosyal medyaya farklı kanallarla aktarıldığı görülmektedir. Öyle ki çoğu fotoğrafın asıl kaynağı belli olmayıp artık anonim hale geldiği görülmektedir. Anlaşılan odur ki, bu tür fotoğrafların kullanılmasında telif hakkı konusunda herhangi bir sorun yaşanmamış, bir hoşgörü ortamında çeşitli kanallara servis edilmiştir. Metin içinde kaynak gösterilmeyen renksiz fotoğrafların tamamı kömür işletmesinin arşivlerinden sosyal medyaya ve değişik internet sayfalarına aktarılan fotoğraflardır.

2. ZONGULDAK TAŞKÖMÜRÜ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Bilindiği gibi taşkömürü, antrasitten sonra kömürün en kalitelisi, daha doğrusu kalorisi, yani enerjisi en yüksek olanıdır. Avrupa’da 1700’lerin sonlarında başlayan ve 1800’lerde hızlanan Sanayi Devrimi’yle birlikte trenler ve buharlı gemiler için kömür büyük önem kazanmıştır. Sanayi Devriminden itibaren ticaret gemileri gibi savaş gemileri de buharla çalışıyor ve buhar da kömürün yanması ile elde ediliyordu. Osmanlı’da ise taşkömürünün önemi 1800’lerin ortalarına doğru epeyce anlaşılmış görünmektedir.

Zonguldak havzasında taşkömürünün bulunması veya keşfedilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Herkesçe kabul gören hikaye, Ereğli’nin Kestaneci köyünden bahriye erlerinden Uzun Mehmet tarafından bulunduğudır. Bu hikayeye göre, Uzun Mehmet Köseağzı mevkiinde maden kömürünü bulur ve İstanbul’a saraya götürür. ZTSO (1933)’e göre bu olay 1829 yılında gerçekleşmiştir. Kömürün bulunuşu ile ilgili olarak az bilinen benzer bir hikaye daha vardır. Buna göre Filyos’un Elvan köyünden Karahüseyin, 1840 veya 1841’de torbasına doldurduğu kömürleri şimdiki Zonguldak’ın bulunduğu yerdeki Tahta İskelesine götürüp, burada Tersane için tahta ve kereste nakli işlerinde çalışan görevlilere göstermiş, kömür örneklerinin İstanbul’a ulaşmasından hemen sonra Amasra’ya ve Ereğli’ye yabancı fen heyetleri gelmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra bölgedeki kömürleri araştırma ve işletme süreci başlamıştır (Çatma 2006). Zonguldak kömürünün İngiltere kömürü ile aynı kalitede olduğu anlaşılmış ve İngiliz Mr. Brown tarafından yapılan etütler sonucunda havza artık aktif hale gelmiştir. Muhtemelen havzada işletmeye açılan ilk ocak Amasra Dökük mevkiindeki ocaktır. Nitekim, İngiliz asıllı bazı Galata sarraflarının 1840’larda kurdukları kumpanya, Amasra’da “İngiliz Bacaları” adı verilen ilk ocakları faaliyete geçirmiş ve böylece İngiltere adına bir öncelik kazanmayı başarmıştır (Sakaoğlu, 1987).

Zonguldak kömür havzasında kömürün ilk bulunuşu ile ilgili olarak Sakaoğlu (1987) tarafından ileri sürülen farklı bir görüş bulunmaktadır (Çatma, 2006). Buna göre, kömürün işletilmeye başlamasından epeyce sonraki yıllarda St. Barbe Yortusu’nu (bayramını) bir kömür bayramı olarak kutlamaları Zonguldak Türk aydınlarının onuruna dokunmuş, maden yöneticilerinin bu yortuyu benimsememeleri için Uzun Mehmet adına uydurulan bir öykü ile kömürün bir Türk tarafından keşfedildiği ileri sürülerek yortunun yerleşmesi önlenmeye çalışılmıştır (Sakaoğlu, 1972, 1984). Ancak Çatma (2006) tarafından Türkiye Taş Kömürü Kurumu İnsangücü Eğitim Müdürlüğü arşivlerinde yapılan incelemelerde yapılan araştırmalarda Uzun Mehmet’in ailesine ait bazı belgelere ulaşılmıştır. Bu belgelerden birinde, 1932 yılında Havza-i Fahmiye Umum Müdürlüğü’nden İş Bankası Müdürlüğü’ne gönderilen yazıda “Kömür kaşifi Uzun Mehmet torunları için bankanıza teslim edilen 68 lira 95 kuruşun Halkevi tarafından bu nama açılan hesaba cariyeye nakledilmesini rica ederim” ibaresi bulunmaktadır. Söz konusu arşivlerde Uzun Mehmet’in torunlarına maddi yardım konusunda başka yazışma belgeleri de bulunmaktadır. Çatma (2006)’ya göre Türk Maden Mühendisleri Cemiyeti’nin yayınladığı dergide, bölgedeki kömürle ilgili olarak her gün birkaç numune alan İstanbul, bu durum karşısında bir kol ağasının başkanlığı altında üç zabiti Ereğli’ye göndermiştir. Bu heyet, Ereğli’de 20 günden fazla kalarak halk tarafından gösterilen numuneleri incelemiş, söylenen mevki isimlerini harita üzerine işaretlemiştir. Köseağzı mevkiinden doğuya doğru ilerleyen ve yayılan bu mevkiiler Armutçuk, Kofalık, Teflenli, Yeniharman, Kozlu, Gürgen, Köpekyalağı, İncirlik, İncüvez, Domuzini, İnağzı, Kilimlibaba idi. Bütün bu ve buna benzer hikayeler ve kayıtlar bir yana, Uzun Mehmet, taşkömürü

havzasında kömürü bulma konusunda herkesçe kabul gören bir figür olup, Zonguldak şehir merkezinde anıtlaşmış bir kahraman durumundadır.

Kömürün ilk keşfi ile ilgili olarak yazılan ve söylenen hikayelerdeki bazı farklar olmakla birlikte, Zonguldak havzasında kömürün ilk işletildiği tarih konusunda genel olarak hemfikir olunan zaman 1843 yılıdır. İşletmeciliğin başlangıç dönemi olarak da 1843-1848 arası kabul edilir (www.zonguldak.gov.tr). Resmi kayıtlara göre bölgede kömür 1848-1850 yılından bu yana kullanılmaktadır (Çatma, 2006; Barutçu ve Özdemir 2017; Aytekin 2017).

Zonguldak taşkömürü havzasında üretimi ve yönetimi genel olarak birkaç ana evreye ayırmak mümkündür. Bunlar; İşletmeciliğin Başlangıç Evresi (1843-1848), Hazine-i Hassa dönemi (1848-1865), Bahriye İdaresi Dönemi (1865-1908), Meşrutiyet Hükümetleri Dönemi (1908-1920), Cumhuriyet Dönemi İlk Dönem (1920-1940), Büyük Yatırım ve Üretim Dönemi (1940-1980), son olarak da 1980 Sonrası Dönemdir (son dönem Devlet yatırımlarının azaldığı ve özelleştirmelerin yapıldığı dönemdir). Kömür ocakları 1840'ların sonlarında üretime başlamasından 1940 yılında tamamen devletleştirilene kadar, yani kabaca 100 yıl boyunca çoğunlukla yabancı şirketler tarafından işletmiştir. Bu dönemin değişik evrelerinde denetim, kontrol ve yönetim Devletin farklı kurumları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı döneminde bölgede faaliyet gösteren Fransız, İngiliz, Alman, Yunan, Rus şirketlerden en fazla iz bırakanı Fransızlardır. Aslında, Zonguldak havzasında kömür üretimi ilk 30-35 yılda çok fazla olmamıştır. Havzanın ve üretimin merkezi olan Zonguldak çevresinde önce 1860'ların sonlarında, daha sonra ise 1890'lı yılların başında büyük bir hareketlenme ve üretimde artış başlamıştır. İkincisinde etkili olan en önemli gelişme, Ereğli Şirket-i Osmaniyesi (Societe d'Heraclee) olarak bilinen Fransızlar eliyle Zonguldak limanının ve kömür ocaklarından limana kömür nakliyesini sağlayan rayların inşa edilmesidir. 1896'yılından itibaren nakliyatın kolaylaşması ve üretimin artmaya başlamasıyla bölgede Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'nin uzun yıllar sürecek damgası vurulmaya başlamıştır. Öyle ki, kısa zamanda diğer küçük şirketler yavaş yavaş üretim sahnesinden çekilmeye başlamış ve Fransızlar bölgede en önemli güç haline gelmişlerdir. Fransızlar sadece kömür üretimiyle değil, oluşturdukları kent burjuvazisi ile de Zonguldak'ı uzun yıllar (Cumhuriyet öncesinde 30 yıl) etkisi altına almışlardır.

Cumhuriyet dönemine girildiğinde Maden Kömürü Havzasında hızlı bir toplumsal değişme süreci yaşanmaktaydı. İlin iç bölgelerinde ise toplumsal kültürel yapı, geleneksel özelliklerini koruyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında üst yapıda gerçekleştirilen dönüşümler, Zonguldak'ta kültür değişmesi sürecini hızlandırmıştır. Zonguldak kentinde yaşam kömür üretimiyle bütünleşmişti. 1930'ların sonunda Karabük Demir-Çelik Fabrikasının işletmeye açılmasıyla yeni bir gelişme daha ortaya çıkmıştır. 1940'lardan itibaren de nüfus toplamaya ve büyümeye başlamıştır. 1964'te işletmeye açılan Ereğli Demir-Çelik Fabrikası sayesinde bölgede kömüre olan talep daha da artmıştır. Bu da, daha fazla üretim ve daha fazla işçi demektir. Havza atmışlı-yetmişli yıllarda özellikle doğu Karadeniz bölgesinden yoğun işçi göçüne sahne olmuştur. Bu göç, bir yandan Zonguldak'ta kömür üretimi, sevkiyatı, satışı gibi alanlarda etkili olurken, diğer yandan Zonguldak'ta kozmopolit, ancak Zonguldak'a özgü bir kültür ve sosyal yaşam ilişkileri oluşturmuştur.

Zonguldak havasında devletleştirmenin tamamlandığı 1940 yılından itibaren kurulan Ereğli Kömürleri İşletmesi uzun yıllar kömür üretiminde (Amasra bölgesi hariç) söz sahibi olmuştur. 1983 yılında ise kurum kapatılarak Türkiye Taş Kömürü Kurumu (TTK) kurularak bütün ocaklar bu kuruma bağlanmıştır. Halen Kuruma bağlı Armutçuk, Kozlu, Üzülmüş, Karadon ve Amasra Müesseseleri olmak üzere 5 müessese bulunmaktadır.

3. ZONGULDAK ADININ KÖKENİ HAKKINDA GÖRÜŞLER

Bilindiği kadarıyla 19. Yüzyılın ortalarına kadar Zonguldak veya ona benzer bir kelimenin geçtiği bir tarihi belgeye henüz rastlanmamıştır. Zonguldak isminin verilişi çeşitli rivayetlere dayanmaktadır. Buna göre sazlık ve kamyılık anlamına gelen “zongalık”tan, sıtmanın titremesini tariflen” zonklamak”tan ve bir başka rivayete göre de, sisli bir havada gemisiyle buraya giren kaptanın sis kalktıktan sonra burası “zongalık”mış demesinden, semer otu’na (kemer otu, kindıra otu) “zongura” denmesinden, Zonguldak isminin verildiği söylenmektedir. Kömürün keşfinden önce, hatta belki de üretim başlayana kadar bugünkü kentin bulunduğu yerde herhangi bir yerleşim yoktu ve sadece Sütleğen İskelesi ve Tahta İskele adıyla iki tomruk iskelesi bulunuyordu. Eski kayıtlarda Sandrake olarak geçen Üzülmaz Deresi’nin denizle buluştuğu mevkiye de Sütleğen mevki deniyordu. Bugünkü Çaydamar’ın bulunduğu yerde ise hızar bulunduğundan buraya Hızaryanı denirmiş. Burada kesilip düzeltilen tomruklar mavnalara (güvertesiz, büyük yük teknesi) yüklenerek iskeleye taşınır, oradan da gemilere yüklenirmiş (Çatma 2006).

Sakaoğlu (1987)’na göre (Çatma 2006), daha çok şimdiki Zonguldak’ın bulunduğu yerde ocaklar açan Fransız girişimciler yörelerinin çok engebeli ve sık ormanlık oluşu sebebiyle buralara Jungle (Cangıl) adını vermişler, buna yerli halkın orman anlamında kullandıkları dav-dağ kelimesi de eklenince zamanla Zonguldak biçimini alacak olan "Jungle-Dağ" ismi doğmuştur. Ancak Fransızların bölgeye gelişi 19. Yüzyılın sonlarında, Zonguldak isminin kayıtlarda geçtiği zamandan sonradır. Üstelik Türkçe’de dağ anlamına gelen Jungle İngilizce bir kelimedir. Bunu bölgenin kömür jeolojisini çalışan İngilizlerin söyleyerek buradan Zonguldak’a dönüşmesi çok zor bir ihtimaldir.

Zonguldak ismi ile ilgili olarak en güçlü ve yeni görüş ise kentin bulunduğu mevki adının kömür madeninden geldiğidir. Buna göre, bugünkü Zonguldak’ın güneyinde bulunan yüksek bir mevki olan Göldağı’nın (günümüzde tabiat parkıdır) nirengi noktası alınması sonucu, o bölgedeki (bugünkü Üzülmaz-Asma bölgesini içine alan) kömür zonuna Göldağı Zonu anlamına gelen “Zon Göldağı”ın yabancılar tarafından (muhtemelen 1935-1940’larda kömür araştırmaları yapan yabancı heyetlerce) yazılan “Zone Ghuel Dagh”ın Türkçe okunuşundan almıştır. Çok güçlü bir ihtimal olan bu görüşün, eski bir harita, jeolojik kesit, rapor veya başka bir yazılı metne dayandırılarak kanıtlandığına dair bir araştırma veya yayına rastlanmamıştır.

Çatma (2006), DOĞU (1944)’den alıntı yaparak Zonguldak isminin bugün bilinen adıyla Kindıra denen Zongira otunu kastederek “burası zongiralıkmış” demesinden sonra bölgeye bahriyeliler gelince Zonguldak ismine dönüştüğüne işaret etmektedir. Halkın dilinden kaleme alınan bu hikaye çok gerçekçi olmasa da üzerinde durulması gereken konu, Zonguldak adının bahriyeliler geldikten sonra verilmesi veya söylenir olmasıdır. Bu da büyük bir ihtimalle havza kömür idaresinin Bahriye Nezareti’ne verilmesi ile olmalıdır. Dolayısıyla bu ismin 1867’lerden sonra şekillendiğini söylemek pek de yanlış olmaz. Oysa ki, Kutluk (1937)’a göre 1853 yılı Mart ayındaki yazışma belgelerinde Zonguldak ismi geçtiği belirtilmektedir.

Zonguldak adının Ermenice’den geldiğine dair de bir iddia vardır. Umar (1993)’e göre, Ermenice’de Zankhul (gizli, saklı) ve dag (altta) ögelerinden türeyen Zonkuldak, Türk ağzında Zonguldak’a dönüşmüştür. O’na göre böyle bir ad, yerleşim alanının altında gizli olan taş kömürü tabakalarına işaret etmektedir. Bunun doğru olması demek, Zonguldak’ta kömürün bugün tarihi belgelerde yazılanlara göre daha önceden yerel halk tarafından biliniyor olması demektir. Aslında, taş kömürünün Zonguldak çevresinde geçmişte yüzeye çok yakın olduğu, hatta yüzeyde olduğu, işletildikçe derinlere inildiği doğrudur. Çoğunlukla derinlerde gömülü olan kömür tabakalarının yer yer faylanma-

kıvrımlanma veya aşınma ile yüzeye çıkmış olması ve kömür parçalarının akarsu yataklarına doğru taşınarak yer değiştirmesi son derece normaldir. Bu nedenle o zamanlar kömürün bölgede tamamıyla yer altında gizlenmesi ve yeryüzünde hiç görülmemesi söz konusu değildir. Uzun Mehmet'ten önce yöre halkının bu siyah taşa hiç rastlamamış olması veya yanıcı bir madde olduğunu anlamamış olması pek gerçekçi değildir. Ateşi kontrol eden veya içine hapseden sobanın henüz icat edilmeden önce kömürün kırsal kesimdeki evlerde bacası olan taş ve toprak zeminde yakılan ateşle yemek pişirilen ve kısım ısınılan eski ocaklarda yakıt olarak kullanılmaya uygun olmaması (dumanı, isi ve kokusu ağır, tozu fazla) nedeniyle belki de bir değeri yoktu. Hikaye doğruysa, belki de kömürün çok önemli bir yeraltı zenginliği olduğu ve donanma gemileri için çok büyük bir ihtiyaç olduğu askerlere anlatılınca bu bilgiyi ilk alan Uzun Mehmet'in taşkömürünün kaşifi olarak kahramanlaşmasını sağlamıştır. Yoksa dünyada neredeyse 3000 yıldır bilinen kömürün Zonguldak havzasında 1830'lara kadar yanıcı bir madde olarak bilinmiyor olması akla pek yatkın değildir. Ancak, Batı Karadeniz bölgesinde kömürün varlığının o yıllarda Osmanlı Devlet yetkilileri tarafından bilinmiyor olması ve askerlerden yardım istenmesi de ayrı bir soru işaretidir.

Zonguldak kömür tarihi üzerine araştırmalar yapan Çatma (2006)'ya göre Zonguldak isminin kökeni ile ilgili olarak söylenen tezlerin veya varsayımların hangisinin doğru olduğunu kabul etmek için Zonguldak'ta kömürden önce yerleşim olup olmadığına bakmak gerekmektedir. O'na göre Zonguldak'ın yerleşim tarihi kömürden önceye gitmektedir ve yazdıklarından çıkarabileceğimiz sonuç, Zonguldak isminin daha eskilerden, belki de Ermeni'lerden gelmiş olduğudur. Çatma'ya göre bugünkü On Temmuz mahallesinin eski adının Ermeni Mahallesi olması bu tezi desteklemektedir. Ancak yazar bunun araştırılması ve kanıtlanması gerektiğine işaret etmektedir; çünkü Ermenilerin oraya isim verecek kadar yaygın olduklarından yazarın şüphesi bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Zonguldak isminin kökeninde güçlü iki tezden biri, ismin kömürden önceden gelmiş olabileceği, ikincisi de Göldağ Zonu anlamına gelen Zone Ghule Dagh'ın kömür araştırmacısı veya üreticisi yabancı uzmanlar tarafından Zonguldak olarak söylenmesidir. Taşkömürü havzasına ait jeolojik kayıtlar veya haritalarda böyle bir zon veya bölge isminin yazılıp yazılmadığı TTK'nın eski arşivlerinden çıkarılabilir. Ancak bugüne kadar yazılan kitaplarda veya makalelerde böyle bir kayıttan söz edilmemektedir. Başka bir ifadeyle bu tez belgelendirilmeye ihtiyaç bulunmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Varidat Temettü Defterlerinin tasnifine göre (Çatma 2006), Viranşehir (eski Safranbolu) Sancağı olarak geçen bölgenin bir kısmı bugünkü Zonguldak ve ilçelerini kapsamaktadır. 1840-1846 yılı Havza-i Fahmiye'deki Kaza Merkezleri ve Bağlı köyler listesinde, kaza olarak Bendereğli, Hisarönü (bugünkü Filyos), Samako (bugünkü Alaplı), Şehabettin, Ova, Perşembe, Tefen (Gökçebey), Devrek, Çarşamba (bugünkü Çaycuma) yerleşimleri bulunmaktadır. Çarşamba kazasına bağlı karyeler yani köyler bugünkü Zonguldak'a yakın yerleşimlerdir, ancak listede Zonguldak adı geçmemektedir.

Çok eski dönemlerde (Yılmaz, 2018'e göre en azından 1450'lere kadar) Zonguldak'ın bulunduğu yere veya bugünkü Üzülmüş Deresi'ne Sandareke adı verildiğine göre burada bir yerleşimin olması güçlü bir ihtimaldir. Ancak bunun kömür üretim serüvenine kadar birbirini alan topluluklarca devam ettiğini söyleyebilmek mümkün değildir; çünkü kömür üretimi öncesinde, hatta kömür üretiminin ilk yıllarında dahi buna dair izler yoktur. Aslında 50-60 yıl öncesine kadar dere veya göl kenarlarının ve bataklıkların sıtma-veba gibi hastalıklar yaydığı ve bu nedenle insanların buralardan uzak durduğu, ayrıca güvenlik nedeniyle yerleşimlerini daha yükseklere kurdukları bilinen bir gerçektir. Zonguldak'ta durumun büyük ihtimalle böyle olduğu ve gerek antik yerleşimlerin ve gerekse 19. Yüzyılın ortalarına kadar yakın tarih yerleşimlerinin bugünkü Zonguldak çanağında değil de daha yüksek bölgelerde çok küçük yerleşimler halinde devam etmiş olabileceğini söylemek yanlış olmaz.

Bugünkü Zonguldak'ın kömürle birlikte ilk kurulduğu yer, Üzülmaz deresi alüvyon düzlüğü ve onun sağ ve sol yamaçlarıdır. Üzülmaz vadisi ve denizle birleştiği delta ovasının sazlık-bataklık olması ve sıtma başta olmak üzere çeşitli hastalıklar yönüyle insanların yerleşim kurmak için uzak durmuş olması akla yatkın bir ihtimaldir. Ancak Sandarake gerçeğine ek olarak, bugün ana kentin doğuya doğru uzantısı olan Kilimli'de eski Yunanca'da "Pınarcık" anlamına gelen Crenides, daha doğudaki Çatalağzı'nda ağaç biti veya karnıyarık otu anlamına gelen "Psylla" ve "Psyllium" anlamına gelen (Yılmaz, 2018) antik yerleşimlerin olması, buraların tamamen boş olmadığına işaret etmektedir.

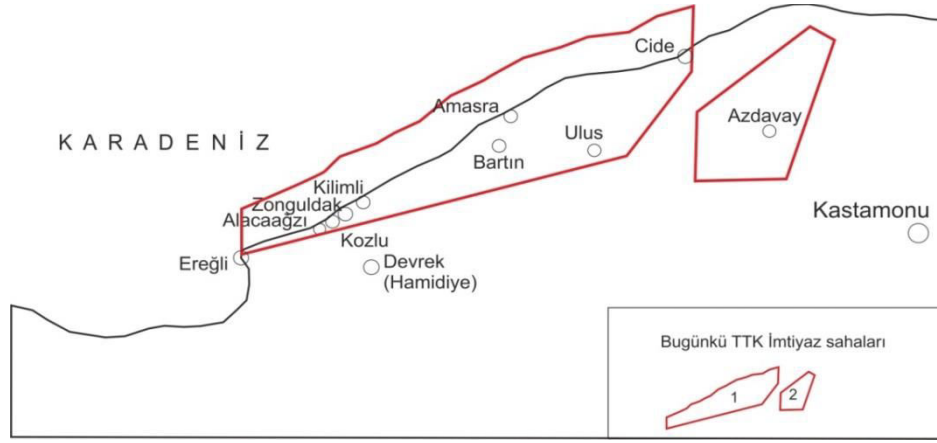
4. ZONGULDAK KENTİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

4.1. Kentleşme Öncesi Durum

Tarihi belgelerde 1200-1204 yılları arasında yapılan Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra bugünkü Zonguldak'ın etrafındaki eski önemli yerleşimlerden Amasra (Amastris) , Filyos (Tios) ve Ereğli'de (Heraklia, Heraklee) Ceneviz siteleri kurdukları ve Karadeniz ticaretine hakim oldukları belirtilmektedir. 13. yüzyılda Amasra hariç olmak üzere bu bölgede tekrar Türklerin hâkimiyeti gerçekleşmiş, 1291 yılında Candaroğulları Beyliği başşehirini Eflani'de kurmuş, daha sonra başkenti Kastamonu'ya taşımıştır. Candaroğulları'nın devamı olan İsfendiyaroğulları daha sonra 1326 yılında Safranbolu'yu da fethetmişlerdir. 13. Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin kurulup topraklarını genişletmesinden sonra 1392 yılında Yıldırım Bayezid Han zamanında bugünkü Zonguldak ve Kastamonu bölgesini hakimiyetine geçirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti ile Cenevizliler arasında dostluk devam ettiğinden, Ereğli ve Amasra Cenevizlilerin elinde kalmıştır. Bundan 67 yıl sonra 1459'da Fâtilh Sultan Mehmed Han Amasra'yı Cenevizliler'den alarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Bugünkü Zonguldak, Bartın ve Karabük'ün toprakları içinde Osmanlı devrinde hiçbir sancak yoktu, bütün bölge Anadolu Beylerbeyliğine bağlı 14 sancaktan biri olan Bolu'ya bağlı idiler (Çatma 2006). Tanzimatla (Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 yılında Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gühane Hatt-ı Humayun'un okunması ve ilan olunmasıyla başlayan modernleşme ve yenileşme hareketi) birlikte bu bölge Kastamonu eyaletine bağlanmıştır. 1700'lü yılların ikinci yarısından sonraki dönemde batıdaki bugünkü Şile'den doğudaki bugünkü Cide'ye kadar olan bölgede, Karadeniz sahilinde birçok iskele bulunuyordu ve iskelelere "hatab iskelesi", bugünkü anlamıyla "odun iskelesi" adı veriliyordu. Bunlardan belli başlıları Karasu, Ereğli, Filyos, Bartın, Amasra ve Cide'de bulunuyordu. Bugünkü Zonguldak şehrinin bulunduğu yerde Ereğli'ye bağlı tahta iskelesi ve etrafında kereste depoları bulunuyordu. Başka bir ifadeyle, 17 ve 18. Yüzyılda bugünkü Zonguldak il merkezinde bir yerleşim kurulmadığı gibi, Zonguldak adı henüz kayıtlara geçmemişti. 1800'lü yılların son çeyreğine kadar da Üzülmaz Deresi ağzında bulunan bu tahta iskele işlevini sürdürmüştü. Haliç Tersanesi'ne buradan gemi yapımı için kereste gönderilmekteydi. TMMC (1936)'ya göre Uzun Mehmet Köseağzı'nda kömürü bulduğu zaman (1829), Ereğli'den Amasra'ya kadar sahilde meskun bir nokta bile yoktu. Hatta bugün vilayet merkezi olan Zonguldak'ta Sütliyen mevkiinde 2 tane kayıkçı kulübesi bulunup, bundan başka bu kıyılarda bir çoban damı bile bulunmuyordu (Çatma, 2006).

1864'de Osmanlı taşra yönetimindeki yapılanma ile eyalet, sancak, kaza ve ağa yerine vilayet (vali), sancak (mutasarrıf), kaza (kaymakam), Nahiye (müdür) ve Köy (muhtar) idari düzeni getirilmiştir (Ortaylı 1994). 1867 tarihli tüm vilayetleri kapsayan "Vilayet Nizamnamesi"ne göre Kastamonu Vilayetinin Merkez, Sinop, Çankırı ve Bolu olmak üzere 4 sancağı, 21 kazası ve 30 nahiyesi bulunmaktaydı. Bolu Sancağının; Merkez, Göynük, Düzcce, Ereğli, Bartın ve Gerede olmak üzere 6 kazası ve 30 nahiyesi bulunmakta, Amasra nahiyesi de, 58 köyü bulunan Bartın kazasına bağlanmıştır. Bu nizamname ile yapılan düzenlemede henüz Zonguldak ismi nahiye olarak bile geçmemektedir.

Üretimin artırılması için işgücü ve taşıma eksikliklerinin giderilmesi amacıyla Bahriye Nezaretine (bugünkü Deniz Kuvvetlerine) devredilen taşkömürü havasında Bahriye Nezareti tarafından 26 Nisan 1867 tarihinde, "Ereğli Maden-i Hümayun İdaresinin Nizamnamesi" adıyla bir düzenleme yapılmıştır (Ereğli Maden-i Hümayun İdaresi kurulmuştur). Amiral Dilaver Paşa'nın hem Ereğli Kaymakamı, hem de kömür havzasının yöneticisi olarak atanması nedeniyle "Dilaver Paşa Nizamnamesi" olarak bilinen bir düzenlemeyle, taşkömürü havzası içinde bulunmaları nedeniyle Bartın ve Amasra Ereğli sınırları içine dahil edilmiştir. 1869 Kastamonu Vilayet Salnamesi'nde (Osmanlı'da Salname, eyaletlerin-vilayetlerin resmi kayıtlarıdır) Ereğli Kömür Maden-i Hümayun'undan bahsedilirken Kozlu, Kilimli, Alacaagzı ve Devrek'le birlikte Zonguldak köyünün adı kömür madeni çıkarılan ocaqlardan birisi olarak geçmektedir. Bu salname, büyük bir ihtimalle Zonguldak adının geçtiği, ilk belgelerden biri olmalıdır. Ancak Kutluk (1937)'a göre 1853 yılı Mart ayında Havza ile ilgili yazışmalarda Zonguldak isminin telaffuz edildiği ifade edilmektedir. Yine, yazara göre 1854 yılı Mart ayında Havzaya gelen İngiliz Amiral Spatt, Zonguldak, Üzülmez, Bağlık isimlerini telaffuz etmiş ve buralardaki kömür damarlarından bahsetmiştir (Şekil 1). Üzülmez ve Bağlık mevkileri bugünkü Zonguldak şehri içindedir.

Şekil 1. 1869 Kastamonu Salnamesi'nde Zonguldak ve yakın çevresinde adı geçen yerleşimler ve bugünkü bilgilere göre Zonguldak Taşkömürü Havzasının konumu (havza sınırları www.unece.org, Ali Baltaş'tan alınmıştır)

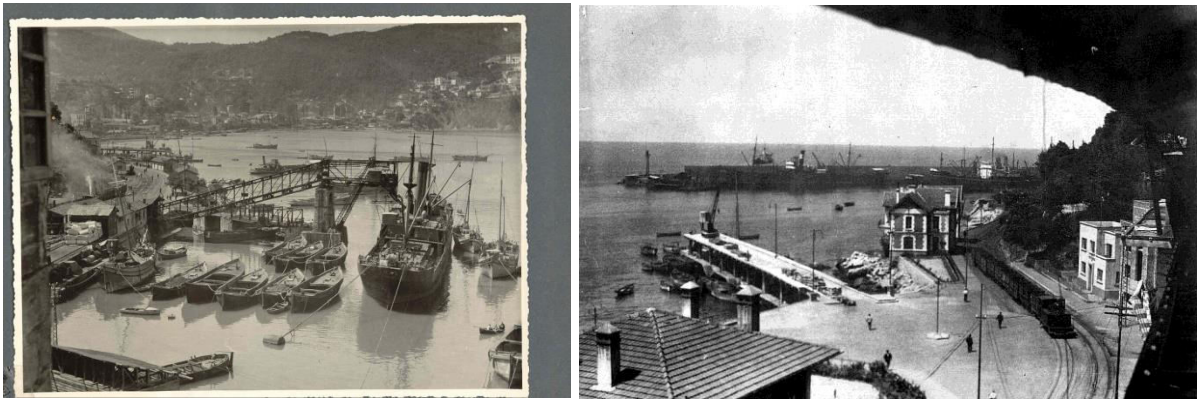
4.2 Kentleşme Sürecinin Başlangıcı

1840'lardan itibaren taşkömürünün işletilmeye başlaması ve yüzyılın son çeyreğinde üretimin artmaya başlaması ile Zonguldak önce Elvan köyüne bağlı bir mahalleye dönüşmüş, daha sonra da büyümeye, kalabalıklaşmaya başlamıştır. Öyle ki, 1800'lü yılların sonunda üç-beş yılda küçük bir kent görünümü kazanan Zonguldak, 1899 yılında kaza merkezi yapılmıştır. Üç-beş yıl gibi kısa bir süre gerçekçidir, çünkü Zonguldak, çevresindeki diğer yerleşimlerden farklı olarak nahiye yapılmadan doğrudan kaza yapılmıştır. Kaza yapıldığı yıldan bir yıl önceki (1898) Kastamonu Salnamesinde (salname, Osmanlıda önemli olayların veya durumların kaydedildiği resmi yıllıklardır) Bolu sancağına bağlı olan Ereğli, Bartın, Hamidiye (Devrek) kaza, Çarşamba (Çaycuma), Mengen nahiye olarak kayıtlarda geçmesine rağmen Zonguldak adı geçmemektedir. Aslında 19. Yüzyılın ikinci yarısında kömür üretim bölgesinin merkezi olarak uzun bir süre Kozlu olarak düşünüldüğü, ancak sonradan merkezin Zonguldak'a kaydırıldığı anlaşılmaktadır. 1890'lı yılların başında limanın inşa edilmesi ve limana kömür naklini sağlayacak rayların döşenmesi ile merkez Zonguldak olmuş, çok geçmeden de, 1909 yılında, yabancı kömür şirketlerinin Kozlu'da bulunan yönetim merkezleri buraya nakledilmiştir. Kaza merkezi yapıldığı yıl (1899) Zonguldak'ta belediye teşkilatı da kurulmuştur. Bu dönemde bugünkü

Zonguldak vilayeti, Kastamonu eyaletine bağlı, Kastamonu merkez sancağı ve Bolu sancağı sınırları içinde bulunuyordu.

Yukarıdaki gelişmelerden anlaşılacağı üzere, bugünkü Zonguldak kentinin geçmişi en fazla 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar gitmektedir. Zonguldak'taki nüfus öbekleşmesinin kentleşmeye dönüşmesi 1898 yılında Salnamede (8 Ağustos 1898 tarihli Kastamonu Salnamesi, şu satırlarla ifade edilmektedir: “Maden Nezaretine Ereğli Osmanlı Şirketi tarafından inşa olunan binalar şirketin liman, ocaklar, şimendifer memuru ve amelenin ihtiyacına yeterli olarak yapılmış, gerek liman üzerinde ve gerek ocaklar civarında bulunan baraka usulündeki hanelerin ekseriyetinde ikişer ve üçer aile iskân ettirilmiştir. Binaların tümünün nizamnameye göre inşa oldukları Nezarete bildirildiği gibi, Zonguldak mevki birkaç haneden ibaret küçük bir köyceğiz olduğundan aileleriyle beraber olan şirket memuriyeti, ustabaşları ve amelelerin iskanına mahsus yeteri kadar hane bulunmadığından bazı mahallerde bina inşaatına mecbur kalınmış, bu binalar dahilinde başka bir bina bulunmadığı tahkik olunmuştur (Çatma 2016). Bundan 13 yıl sonra Maden Mühendisi Hüsrev Güleman 1911 yılında gördüğü Zonguldak'ı şu şekilde anlatmaktadır: “1911’de İstanbul’dan bindiğim vapur, güzel bir yaz sabahı Zonguldak önüne vardı. Zonguldak dar, geniş bir takım vadilerle yekdiğerinden ayrılmış görünen yemyeşil dağ yamaçlarına serpilmiş küçük küçük meskenleriyle uzaktan cidden göz aldatici ve resim gibiydi. Yalnız Balkaya’yla Soğuksu vadisi arasındaki yerler şimdiki gibi mamur olmayıp, bomboş kalmış taşlık ve çalılıklardan ibaretti. Sahilde direk harmanı olarak kullanılan pis bir kumluk arkasında Ereğli Şirketi’nin eski kok fırınlarıyla çalışan lavvarları görünüyordu. Limanda nihayetlenen Üzülmöz demiryolu güzergâhı, kasabanın yegâne ana caddesini teşkil eder gibi görünüyordu. Deniz tarafında Ereğli Şirketi’nin idare merkezinden başka enteresan hiç bir bina yoktu. Caddenin kara tarafındaysa limandan itibaren sakin manzaralı beş, on kulübe ve salaş ile aralarında bazen döküntü gibi görülen ufak, tefek bir takım ahşap veya kâgir yapılar göze batıyordu (Güleman, 1938).

Kömür nakliyatı konusunda konum olarak Zonguldak kömür havzası çok uygundu, çünkü; Karadeniz’in, batıdaki Ereğli’den doğudaki Cide’ye kadar olan sahil şeridi kömürce zengindi. O zamanki bilgilere göre sahile en uzak kömürler kuzeyden güneye doğru bir veya iki kilometre mesafede, en yakını da zaten denizin altındaydı (Bugünkü bilgilere göre kömür yatakları sahilden çeriye 25 km kadar girmektedir, kömürün bir kısmı ise Karadeniz’in altındadır). Deniz kıyısında müsait olan yerlerde iskeleler ve kömür yükleme olukları yapılarak denizin sakin olduğu zamanlarda yükleme yapılabilirdi. Ancak buharlı harp gemilerine olağandan çok fazla ve acil kömür yüklenmesi gerektiği anlarda, havanın fırtınalı olması halinde çok büyük sorunlar yaşanıyordu. Ayrıca, bu tip yüklemeler kömürün nakliyat fiyatını fazla miktarda artırdığından, Havza’nın kömürü ekonomik açıdan cazibesini kaybediyordu. Bu nedenle bölgeye bir liman gerekiyordu (Çatma, 2006).

Şekil 2. Zonguldak limanından 20. Yüzyılın başlarından (solda) ve ortalarından (sağda) görüntü

3 Mart 1877 Tarihinde Mehmet Paşa tarafından hazırlanan ve Zonguldak Kenti'nin doğuşunu belirleyen Havza'yı ıslah layihasında (planında) şunlar yazılıydı:

Madde 10: Kömür indirilen ağızlardan en birincisi, Zonguldak ağzı olup, biraz vakitten sonra ağza liman yapılması lüzumu olduğu görülmektedir.

Madde 13: Kozlu ve Kilimli ağızları ortasında bulunan Zonguldak ağzına liman inşaatı halinde, Kozlu ve Kilimli mevkiilerinden tünel açılarak bunların kömürünün dahi Zonguldak limanına nakli imkânı olup, bu tünellerin açılmasında pek çok kömür damarına tesadüfle, açılmasına harcanacak para çıkarılacak kömürün parasına denk geleceğinden, hazineden az bir yardım yapılmıca, madenci tarafından şirket kurulup yapılmasına müsaade edilecektir.

Madde 18: Üzülmez namındaki dağın bir ucu, Zonguldak mevkiine ve diğeri Çatalağzı mahalline mensup olup, Zonguldak demiryolu Çatalağzı'na kadar uzatıldığı takdirde, Çatalağzı'na dahi demiryolu döşenip, söz konusu dağlara da ocak açılmasına kolaylık sağladığı gibi, açılacak ocakların kumpanya teşkiliyle ortak çalıştırılmaları madenciler tarafından olumlu görülmektedir. Bunun biran önce yapılması elzemdir”.

Yukarıdaki üç maddede belirtilen hususlarla aslında Zonguldak kenti ve ona bitişik diğer yerleşimlerin doğuşuna karar veriliyor ve genel yerleşim planı yapılıyordu. Islah layihasının hazırlanmasından sonra maddi olanaksızlık nedeniyle çalışmalar hemen başlayamamışsa da kentleşmenin ilk nüveleri olan öbeksizmeler Zonguldak, Kozlu ve Kilimli'de kendini göstermeye başlamıştı (Çatma, 2006).

Zonguldak'ta kasabalaşma-kentleşme sürecinin ilk yıllarındaki yerleşimin durumu hakkında Salname veya bazı yazışmalardan göreceli de olsa bazı bilgiler elde edilebilmektedir. 1905 Kastamonu Vilayet Salnamesi'ne göre Zonguldak Kazası'nda 1 hükümet konağı, 1 cami, 2 kilise, 1 hastane, 1 postane, 3 han, 120 dükkan, 4 atölye, 5 otel ve 250 hane taşınmaz mal bulunmaktaydı. Ayrıca, Zonguldak'taki ilkökul eğitim durumu aşağıdaki tablodaki şekilde anlatılmaktadır (Çatma, 2006).

Tablo 1. Kastamonu Salnamesi'ne göre 1905 yılında Zonguldak kentindeki ilkökul durumu

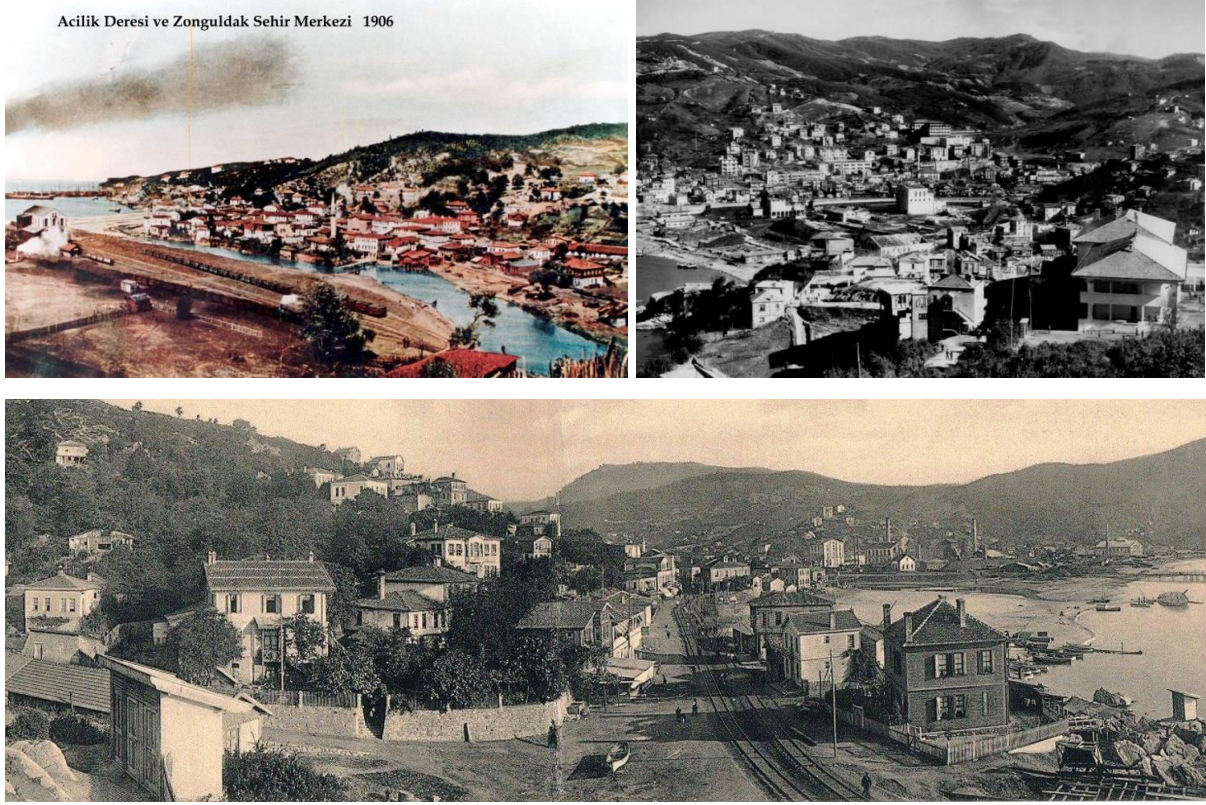
	Adet	Talebe	Muallim
İslam İptida-i	1	30	1
Rum İptida-i	1	20	1
Kız İptida-i	1	30	Muallime 2
Fransız Erkek İptida-i	1	25	2
Fransız Kız İptida-i	1	20	1

Zonguldak'ta kentsel öbeksizmenin gelişimini yapılan camilerden de anlaşılabilir. Camiler ya ocaklara yakın bölgelerde veya yüklemeler olukları civarında inşa edilmiştir. Diğer bir öbeksizme ise Zonguldak limanına gelen en uzun demiryolu hattının güneyden kuzeye doğru uzanan) başlangıcında kendini göstermiştir. Zonguldak şehir merkezi başlangıcı için kulübe ve okul yapılmasıyla ilgili yazılı ilk müsaade; “Komisyon Başkanlığı'na: Zonguldak mevkiinde olan ahali kulübe ve mektep inşa etmek istemektedir. Gereğinin bildirilmesi babında, 1 Ağustos 1878” şeklinde gerçekleşmiştir (Çatma 2006). Bu yazışma belgesinden 1878 yılında şehrin yeni kurulmaya başlandığı anlaşılabilir.

Kent içinde maden üretimiyle ilgili bütün tesisler ve diğer kent binaları kentin tam ortasından geçen demiryolunun iki tarafına konuşlanarak, bir maden kenti oluşumunun göstergesi olmuştur. Bu konum limanın inşasından sonra, limanlı bir maden kenti veya limanı da olan bir sanayi kentine dönüşmüştür (Çatma 2006). Tablo'1 de gösterilen durumun kayıtlara geçtiği zamandan 11 yıl sonra, 1916 yılına ait Kastamonu salnamesinde Zonguldak Kenti “Zonguldak ve Kozlu kasabalarında Rum cemaatine mahsus iptida-i derecesinde erkek ve kızlara ait mektepler olmakla beraber Fransızca okutulur. İptida-i derecesinde bir de Fransız mektebi vardır” şeklinde anlatılmaktadır.

Yukarıda anlatılan bütün olaylar, durumlar ve gelişmeler, Zonguldak'ın yerleşim birimi olarak 1800'lerin sonlarından daha eskiye gitmediğini ve kentin belediye teşkilatı kurularak kaza yapılacak hale gelmesi sürecinin çok hızlı bir şekilde geliştiğini güçlü bir şekilde göstermektedir. Başka bir

ifadeyle Zonguldak kenti, kendiliğinden önce mezra, sonra mahalle ve köy, daha sonra da Nahiye yapılmış bir yer değildir. Kömür üretimi, nakliyesi ve yönetimi için hızlı bir şekilde kurulmuştur. Bölgeye Fransızların gelmesi ve Ereğli Şirket-i Osmaniyesi (Ereği Societe d'Heraclee) şirketine verilen geniş yetkilerle kent şekillenmiş ve bitişiğinde yeni küçük kentler oluşacak şekilde genişlemiştir.

Şekil 3. 20. Yüzyılın başlarında Zonguldak'tan görüntüler (sol üst fotoğraf sonradan renklendirilmiş olmalıdır)

3.3. Kentleşmeyi Oluşturan ve Etkileyen Süreçler

Zonguldak'ta kentleşmeyi sağlayan yegane neden kömür üretimi ve nakliyesidir. Ancak 19. Yüzyılın neredeyse sadece son 10 yılında bir köyden, hatta bir mahalleden kasabaya dönüşen ve 1899 yılında kaza merkezi yapılarak belediye teşkilatı kurulan kasabada kentleşmenin hızlanmasında birkaç ana neden etkili olmuştur. Aslında yasal düzenlemelerle havza nüfusuna kayıtlı ve yeraltında çalışacak kömür işçilerinin dörtte üçünün münavebeli/gruplu çalışma esaslarına dâhil edilmesi nedeniyle çalışma dışında dinlenmesi gereken bu insanlar, kentleşmede de etkin olamamış, köyüne gidip gelmiştir. Genel olarak, havza dışından gelen ve hafif işlerde “daimi işçi” adı verilen yeraltı hazırlık işçileri ve yerüstü işçileriyle kente ticaret amacıyla gelip yerleşenler kentin oluşumunda etkili olmuştur. Diğer bir ifadeyle, kentleşmede dışarıdan göçlerle Zonguldak'a gelenler daha etkin olmuştur. Birtakım beklentilerini gerçekleştirmek için sosyal, kültürel ve siyasi konularda söz sahibi olmaya çalışan bu insanlar yerel yönetimlerde de görev alarak kentleşmenin içinde yer almışlardır (Koca, 2005).

Zonguldak, batısında Armutçuk, ve hemen yakın batısında Kozlu, hemen güneyinde Üzülmöz, yakın doğusunda Kilimli ve Karadon'daki ocakların yaklaşık ağırlık merkezinde bulunuyordu. Kozlu'ya göre avantajı ise Üzülmöz deresinin oluşturduğu vadi ve delta düzlüğünün Kozlu'dan daha geniş olmasıdır. Bu topoğrafik avantaj Zonguldak'ı bir adım öne çıkarmıştır. Bu nedenle kent merkezi batıdaki Kozlu'dan Zonguldak'a çekilerek liman buraya, Üzülmöz Deresi ağzına yapılmaya karar

verilmiştir. Zonguldak çok kısa zamanda limanın yapılmasıyla (1894-1896), kömür havzasının nakliyat ve idare merkezi konumuna geldiği için gelişmesi de bundan sonra hızlanmıştır.

Kentleşmede 1900'lü yılların başından itibaren yabancıların, özellikle Fransızların Ereğli Şirketi eliyle kurmaya çalıştığı kent burjuvazisi de etkili olmuştur. Öyle ki, kentin çevresinde, madencilik yönetim binaları, lojmanlar, dinlenme-eğlenme-spor tesisleri inşa edilmiştir. Fransızlar kömür havzasında kolonileşerek sadece merkezde değil, bitişik yerleşimlerde de iz bırakmışlardır. Günümüzdeki EKİ lojmanlarının bulunduğu mahalle Fransızlar tarafından kurulmuştur.

Şekil 4. Zonguldak'ta işçi lojmanlarından eski görüntüler

Lojman ve diğer tesislerin çoğu sadece Zonguldak kent merkezi yakınında değil, 1960'lı yılların başlarında kömür ocaklarının bulunduğu diğer yerleşimlerde de yapılmış, böylece her işletme bölgesinde yeni kentler (Kozlu, Kandilli, Kilimli, Karadon, Gelik) oluşmuştur. Ayrıca, termik santralin yapımıyla Kilimli'nin doğusunda Çatalağzı kenti doğmuştur. Kandilli hariç, diğer küçük kentler bir banliyö gibi Zonguldak ile karayolu veya hem karayolu hem de demiryolu ile bağlıdır. Zonguldak ve yakın çevresinde kentleşmeyi geliştiren ve genişleten en önemli ve son hamle 1940'lardan itibaren işçi alımlarının çoğalması ve il dışından işçi alımıyla kente ve yakın çevresine yoğun işçi göçüdür. Bu işçi göçü 1970'li yılların sonuna kadar artarak devam etmiş, artan nüfus kentleri kırsala doğru genişletmiştir. Çoğunlukla da gecekondulaşmaya neden olmuştur.

1920 yılına kadar kaza merkezi olan Zonguldak, TBMM Hükümeti tarafından 14 Mayıs 1920'de de mutasarrıflık (vilayet ile kaza arası bir yönetim merkezi) haline getirilerek, Kaza Kaymakamı Ahmet Cevdet Bey mutasarrıf vekili olarak görevlendirilmiştir. Zonguldak, 23 Nisan 1920'de kurulan TBMM'nin ilk mutasarrıflık yaptığı kaza olarak tarihteki yerini almıştır.

1 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 60. maddesine göre sancaklar kaldırılınca, Zonguldak bağımsız mutasarrıflığı, Vilayet yapılmıştır. Hatırlanacağı üzere, Cumhuriyetle birlikte uzun yıllar Zonguldak iline bağlı birer ilçe olan Bartın ve Karabük, sırasıyla 1991 ve 1995 yılında il yapılarak Zonguldak'tan ayrılmışlardır. 1991 yılında Bartın il olurken Amasra, Ulus, Kurucasıle ilçeleri, 1995 yılında da Karabük il olurken Eflâni, Safranbolu ve Yenice ilçeleri Zonguldak'tan ayrılmıştır. 2020 yılı itibariyle Zonguldak ili merkez ilçe ile birlikte Ereğli, Devrek, Çaycuma, Alaplı, Kozlu, Kilimli ve Gökçebeş ilçelerinden oluşmaktadır.

Şekil 5. Zonguldak'tan güncel görüntüler

Kömür ocaklarının devletleştirildiği 1940 yılında Zonguldak kent nüfusu 27972 iken, 1950'de 35631'e ulaşmıştır. Ülkemizde kentlere göçün hızla artmasıyla birlikte, Zonguldak nüfusu 1955'de 48000'e, 1960'da 54010, 1965'de ise 60865'e yükselmiştir (Zonguldak 1967 İl Yıllığı).

1980 yılına gelindiğinde Zonguldak merkezinin nüfusu 109 bine ulaşmıştır. Aynı yıl nüfus hemen doğudaki Kilimli'de 34353'e, hemen batıdaki Kozlu'da 32121'e ulaşmıştır. 1980'den sonra havza yavaş yavaş cazibesini kaybetmeye başlamış, özellikle 2000'li yıllarda artan özelleştirmeler nedeniyle havzada çalışan işçi sayısı 1970'lerdeki 40 binlerden 20 binin altına düşmüştür. Bu durum doğal olarak kentleşmeyi ve kent nüfusunu da etkilemiştir. Kömür üretimindeki özelleştirme ve havzadaki devlet yatırımlarının azalması ve daha doğrusu belirsizlik, birçok yönden bölgeyi olumsuz etkilemiştir. Belki de bu nedenle Zonguldak kenti yapılaşma ve ulaşım yönüyle kendini yenileyememiştir. Elbette ki bunda kentin coğrafik konumunun ve topoğrafyasının da etkisi bulunmaktadır. Şehrin kuruluşunda planlı bir kentleşme yapılamadığı gibi, sonrasında kayda değer bir düzelleme gerçekleşmemiştir.

Aslında başlangıçta planlı bir kentleşmenin yapılabilmesi çok zordu. Zonguldak merkezini oluşturan çarşı, Üzülmüş deresinin ağzındaki düzlükte kurulmuştur. Topoğrafya engebeli, yamaçlar dik ve kısmen de dağlıktır. Mahalleleri tepelerin yamaçlarına serpilmiştir. Şehir çarşı içinde başlar ve basamaklar halinde yamaçlara doğru yükselmiştir. Ana caddeleri hariç, ara sokakların çoğunu merdivenler oluşturur. Kısmen dağlık olan bu şehir 10 m ile 510 m kotları arasında değişen bir engebeliğe yayılmıştır (Türk ve Türk 1982).

Zonguldak'ta planlı kentleşmenin yapılabilmesi için engel sadece topoğrafik güçlükler değildir, iki ana sorun daha vardır. Bunlardan birincisi, kent alanının tamamının kömür yatakları üzerinde olması, ikincisiyse Osmanlı dönemi düzenlemelerinden kalma mülkiyet sorunudur. Kömür yatağı üzerinde olması ve mülkiyet sorunları iç içe geçmiştir. Zonguldak'ın büyük bir bölümü, 1910 tarihli 289 sayılı

Tezkere-i Samiye'yle hazine mülkiyetine geçirilmiştir. 1940' yılında bütün ocaklar 3867 sayılı kanun hükümlerine göre Ereğli Kömürleri İşletmesi adına satın alınmış ya da istimlak edilmiştir. Kentsel yerleşim alanlarının kanunlarla kısıtlanmış olması, hazine ve belediye arazileri üzerinde gecekonduların yapımını kaçınılmaz kılmıştır.

Şekil 6. Karadeniz üzerinden Zonguldak limanı ve şehrin görüntüsü (foto: Kemalettin Cengiz)

5. ZONGULDAK: EMEK, SANAYİ, KALKINMA

Zonguldak kömür havzasının, Türkiye'de işçi sınıfı mücadelesinde ayrı bir yeri vardır. 1946 yılında Zonguldak maden işçileri, Zonguldak Maden Kömürü Havzası İşçileri Sendikasını kurmuş, bir yıl sonra 1947 yılında ise işçi ve işveren sendikalarının kurulması ve faaliyetleri ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bundan sonra ülke çapında sendikalaşma süreci hızlanmıştır. 1948 Eskişehir Devlet Demir Yolları İşçileri Sendikası kurulmuştur. 1949 yılında Sivas, İzmir ve son olarak 1951 yılında Haydarpaşa Devlet Demir Yolları İşçileri Sendikası kurulmuştur. 1950 yılında şimdiki adıyla Petrol-İş olan İstanbul Yakıt İşçileri Sendikası kurulmuştur. İllerde değişik meslek alanlarına göre kurulan sendikalar üzerinden 1952 yılında Türk-İş kurulmuş, daha sonraki yıllarda DİSK, HAK-İŞ gibi birlik sendikaları kurularak emek dünyasında yerlerini almışlardır.

Zonguldak bölgesi ülkemizde birçok yönden ilklere imza atmıştır. Diğer yerlerdeki iş kollarına nazaran uzun geçmişe (Zonguldak kömür havzasında sendikalar kurulana kadar neredeyse yüz yıllık bir üretim hikayesi vardır), yaşanmışlıklara sahip olması nedeniyle sınıf bilincinin doğmasında ve işçi sınıfının gelişmesinde öncü olmuştur. Kömür üretiminin başlamasından bir süre sonra işçi eylemleri ve talepler sayesinde Devletin çalışanlara bazı haklar verdiği bilinmektedir (Çatma 2006). Bunlardan ilki, daha 19. Yüzyılın sonlarından itibaren işçilere sağlık yönünden Devletin bazı iyileştirme sağlamaya başlamasıdır. Başka bir ifade ile küçük adımlarla da olsa 1863 işçi eylemlerinden başlayarak Osmanlı'nın işçi sınıfına sosyal devlet yaklaşımı başlamıştır. Örneğin, işçilere barınmak için mekanlar inşa edilmesi konusunda şirketlere Devletçe baskılar yapılmıştır. Daha sonra işçi lojmanları inşa edilmiştir.

1860'lardan itibaren demiryolu ağındaki gelişme ve donanma filosunun güçlenmesinde taşkömürü üretimi başrolü oynamıştır. İhtiyacı karşılamayan kömür üretimini arttırmak için Bahriye Nezareti döneminde (1865'lerden sonra) köylerden zorla işçi toplandığı ve asker nezaretinde zorla ocaklara

sokulduğu bilinmektedir. Aynı zorlama İkinci Dünya Savaşı sırasında da yapılmıştır. Çünkü her iki dönemde de taş kömürü ülke için çok önemlidir. Ve bunun için Zonguldak halkı büyük bir bedel ödemiştir. Ayrıca, kömür üretiminin başlamasından itibaren ocaklarda göçük, grizu ve başka türlü iş kazalarından hayatını kaybeden, sakat kalan veya meslek hastalığına yakalanan çokça emekçi vardır. Osmanlı'da Sanayi Devrimi'nde başrol oynayan Zonguldak, sadece ürettiği kömürle buharlı gemi ve trenlere yakıt sağlamamış, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde biri Ereğli'de, diğeri de Karabük'te iki adet demir çelik fabrikasının kurulmasını sağlamış ve bunları ülke sanayinin önemli bir parçası haline getirmiştir. Bütün bu gelişmeler Zonguldak'ı sanayinin öncüsü ve emeğin başkenti yapmıştır.

Zonguldak'ın ülke madenciliği açısından diğeri bir önemi de 1924 yılında Yüksek Maden Mühendis Mektebi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Bu okul, hem bölgeye, hem de ülkeye mühendis ve teknik eleman yetiştirmiş, nitelikli iş gücü oluşturmaya önemli katkılar yapmıştır. Bu okul bir süre sonra kapatılarak yerine Maden Meslek ve Başçavuşları Okulu açılmıştır. Bu okul 1949 yılında liseden üstün seviyede Maden Teknik Okulu haline getirilmiştir.

Şekil 7. Zonguldak Yüksek Maden Mühendis Mektebi'nin kurulduğu ilk yıllardaki görüntüsü (sağ tarafta, kenarından yol geçen düzlük bugünkü Zonguldak Şehir Stadının bulunduğu yerdir)

6. ZONGULDAK'TA 1970'Lİ YILLAR'DAN BUGÜNE KÖMÜRE BAĞLI YAŞAM

Daha önce belirtildiği gibi, Zonguldak kömür havzasında Ereğli ve Amasra hariç olmak üzere diğeri yerleşimler kömüre bağlı olarak kurulmuş ve kömüre bağlı olarak gelişmiştir. Kömür havzasının merkezi olan Zonguldak, onun birer uzantıları olan Kozlu, Kilimli, Çatalağzı ve Gelik ile bir bütündür. 1940 yılında kömür havzasının devletleştirilmesi ve işçi alımının hızlanmasıyla göç almaya başlayan Zonguldak 1950 sonrasında sanayi şehri hâline gelmiştir. 1950-1955 arasında Zonguldak'a göç edenlerin beşte biri Trabzon, onda biri ise Kastamonu'dandı. 1955-1960 döneminde il içi göçte % 195 artış olmuştur. Kömür üretim alanında gelişen sosyal imkânlarla işçi ücretlerinin sürekli artışı, gruplu çalışan işçilerin TTK'den aldıkları ücretin önemli kısmını şehir merkezindeki esnaflara bırakarak köylerine dönmeleri, esnaflığa yatkın olan kişilerin Zonguldak'a göçlerini de hızlandırmıştır (Koca 2005). 70'li yıllar kömür havzasının ve onun merkezi durumdaki Zonguldak'ın en parlak dönemi olarak tarihteki yerini almıştır.

Zonguldak merkez dahil olmak üzere, bütün uzantılar aslında hep bir işçi kenti olmuştur. Her bir kent parçası diğeriyle ve merkez Zonguldak ile sıkı bağlantılı olsa da, kömür ocakları, kömür işleme ve

dağıtım yerleri, yönetim binaları, işçi ve memur lojmanları ile kendine özgü bir kimliğe sahip olmuştur. Hele hele 1980'lere kadar Gelik, Karadon, Kilimli, Zonguldak, Kozlu'da ayrı ayrı olmak üzere Ereğli Kömürleri İşletmesine (EKİ) bağlı özel ilkokullar, işçi sinemaları ve tiyatro salonları, işçi barınma evleri (pavyonlar) bakımlı lojmanlar ve lojmanlar arası bahçeler, ekonomia denilen satış kantinleri vb. mekan ve yapılarıyla Zonguldak ve Zonguldak halkı kendine özgü bir yaşam sürmekteydi. 1980'lerden sonra kentte yavaş yavaş gerileme dönemi başlamıştır.

Barutçu ve Özdemir (2017)'ye göre günümüz yöre halkı ile yapılan söyleşilerde geçmişe hep özlem duyulduğundan söz edilmektedir. Geçmiş hayat genellikle "temizlik", "düzen", gelişmişlik", tam istihdam" kelimeleri ile tanımlanmaktadır. Eski dönemlerdeki spor aktiviteleri de Zonguldak'ın nostaljik kimlik özelliklerinden sayılmaktadır. Kömüre bağlı hayatın en canlı olduğu 1970'li yıllardan günümüzde hatırlanabilen ve bazıları günümüzde de var olan diğer önemli izler; üzerine branda gerilmiş, naylon pencere ve tahta koltuklu amele ve öğrenci servis araçları, raylar üzerinde lavvarlara kömür taşıyan veya işe yaramaz kaya ve toprak malzemeyi tumbalara (kömür harici malzemenin döküldüğü stok sahaları) taşıyan vagonlar, varageller (dik yamaçlara kurulmuş raylı asansörler), EKİ'ye bağlı dispanserler (sağlık evleri), işçi sinemaları, açık hava gösteri mekanları, ahırlarla ocaklar arasında gidip-gelen ve boğazında numaralanmış katırlar, dar sokaklar ve dik merdivenler, kıvrımlı ve bozuk yollardır.

Zonguldak'ta 1980'lerden itibaren işçi alımı yavaşlamış, dışa göç başlamıştır. Emekli olanlar kenti terketmeye başlamıştır. Doksanlardan itibaren özelleştirmeler başlamıştır. Önce özel ocaklar açılmış, daha sonra 2004 yılından itibaren TTK'nın elindeki bazı ocaklar özelleştirilmiştir. Özelleştirmelerle kentin ve yakın çevresinin cazibesi kaybolmaya başlamıştır. Çünkü Zonguldak için özelleştirme demek daha az işçi çalıştırmak, daha az ekonomik ve sosyal imkanlar, daha az kültür, daha az eğitim, hatta daha az iletişim demektir. Bütün bunların sonucunda, 1927 yılında 12 binden 1990'da 118 bine çıkan Zonguldak merkez nüfusu, 2000'de 104 bine düşmüştür. Son yıllardaki işçi alımlarıyla bu düşüş durma eğilimine girmiştir. Kent nüfusu 2008 yılında 106729'a, 2009 yılında 112369'a çıkmıştır. Son on yılda nüfus yine biraz azalmıştır. 2016 sayımına göre 108180 olan Zonguldak kent nüfusu 2018'e gelindiğinde 105529'a düşmüştür (www.zonguldak.gov.tr, TÜİK, 2018). 1980'li yılların sonunda kırkbin olan işçi sayısı 2000'li yıllarda on binin biraz üzerine kadar inmiştir.

Zonguldak'ın cazibesinin kaybolmasında halkın genel görüşü dört olayda birleşmektedir. Bunlar; 1991 yılındaki büyük işçi eyleminden (Ankara'ya yürüyüş) sonra Devletin gözünden düşmesi (bazıları bunu cezalandırma olarak da ifade etmektedir), Zonguldak'ın idari olarak Bartın ve Karabük Vilayetlerine bölünerek küçülmesi, ülkeye doksanlı yıllardan itibaren ithal kömürün girmesi, evlerde doğalgazın yaygınlaşması ile taş kömürüne olan ihtiyacın azalmasıdır. Ereğli ve Karabük Demirçelik fabrikaları ile Çatalağzı'ndaki termik santraller ise taşkömürü sektörünü ve bütün yaşamı büyük ölçüde taşkömürüne bağlı olan Zonguldak'ı şimdilik ayakta tutmaktadır. Ancak son 30 yılda yaşanan gerileme süreci, kent yaşamında birçok yönden eskileri aratar duruma getirmiştir.

8. Şehirde eskilerden hatıra bırakılan yükleme iskelesi (Şarjöman rapid) ve lavvar tesisinin kalıntıları

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Taşkömürünün işletilmesiyle bilinen ve kentleşme tarihi en fazla 130 yıl önceye giden Zonguldak, kömürle iç içe yaşamaya devam etmektedir. Uzun yıllar boyunca raylar, vagonlar ve lokomotifler, limanda yükleme tesisi (şarjöman rapid), lavvarlar gibi kömür üretimi ve nakliyesini yapan unsurlar kentin içinde idi. Daha sonra raylar ve yükleme tesisi sökülmüş, lavvar ile limandaki yükleme tesisinin ana gövdesi birer anıt olarak korumaya alınmıştır. Ancak kentin hemen güneyinde Üzülmaz bölgesinde, yine Kozlu, Kilimli-Karadon bölgesinde kömür ocakları, yönetim binaları, lavvarlar kentlerin içinde veya kenarındadır. Nakliye güzergahları karayolu ve demiryolu olarak yerleşimlerin içinden geçmektedir.

Kömür, evlerde yakıt olarak kullanılmaya devam etmektedir. Kömür ocakları ve kömüre bağlı sanayi Zonguldak'ta gençlerin hala ekme kapısı durumundadır. Buna karşılık Zonguldak halkı kömürün zararlarından da nasibini fazlasıyla almaktadır. Son yıllarda çokça tartışılan Çatalağzı termik elektrik santrali yerleşim alanının kenarındadır. Zonguldak; grizu patlamaları, göçükler, başka iş kazaları nedeniyle ölümler, yaralanmalar, sakat kalmalar, meslek hastalıkları ve hava kirliliğinin olumsuz etkileri ile birlikte yaşamak durumundadır. Çünkü Zonguldak'ta hayat kömürle iç içedir. Hatta yerleşimlerin altı da kömürdür. Yani yerin altında da yüzlerce caddeleri, sokakları, yolları, merdivenleriyle daha büyük bir şehir yatmaktadır.

2010 yılında hazırlanan Meclis Araştırma Komisyonu Raporunda (TBMM 2010) "Türkiye'de taş kömürü arama ve üretim tekelini elinde bulunduran TTK, sürekli zarar eden bir yapıdadır. TTK'ye her yıl Hazine Müsteşarlığı tarafından, zararlarını, personel ve cari giderlerini karşılamak amacıyla 300–400 milyon TL civarında sermaye transferi yapılmaktadır. Süreklilik arz eden bu durum, Hazineye yıllar itibarıyla kümülatif olarak milyarlarca TL'ye varan ciddi ve ağır mali yükler getirmektedir. Siyasi mülahazalar sonucu oluşan aşırı istihdam yükü, istihdam çarpıklığı, olumsuz jeolojik şartlar, mekanizasyona uygun olmayan tektonik yapı ve buna bağlı emek, yoğun çalışma zorunluluğu ve diğer yapısal sorunlar TTK'yi mevcut durumda Türkiye ekonomisi ve kamu maliyesi üzerinde bir kambur hâline getirmiştir. Bu yapının acilen değiştirilmesi ve TTK'nin zarar eden yapısına son verilmesini teminen, Kurumun hâlen yürütülen yeniden yapılandırma çalışmalarına hız verilmesinde ve bir an önce gerekli tedbirlerin alınmasında fayda görülmektedir" tespiti bulunmaktadır. Bu tespit, Zonguldak'ın bugün getirildiği noktanın siyasilerin algısına göre fotoğrafıdır. 1920'lerdeki yöneticiler ve siyasilerin bakışı ve niyeti ile bugünkülerin bakışı arasındaki bariz fark ise dikkat çekicidir.

KAYNAKLAR

Aytekin, EA, 2017. Tarlalardan ocaklara, sefaletten mücadeleye Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922, Yordam Kitap, 96 s. İstanbul.

Barutçu, A, Özdemir F.U, 2017. Yüz Karası Değil, Kömür Karası, Zonguldak, İletişim yayınları, (kitap).

Çatma, E, 2006. Zonguldak kömür havzası tarihi, Birinci Kitap 1840-1865, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 355 s.

Çatma, E, 1997. Asker İşçiler, Ceylan yayınları, ISBN:9789758110306, 182 s.

Çatma, E, 1997. Kömür Tutuşunca, 1965 Madenci Direnişinin Öyküsü, Evrensel Basım Yayın, ISBN: 9786053311379, 160 s.

Çatma, E. 2016. Zonguldak kent tarihine kısa bir yaklaşım, <https://kdzereglifutbol.blogspot.com/2016/09/>.

DOĞU, 1944. Röportaj: Halit Akça, Karadeniz Özelliklerini Koruma Derneği Dergisi, Yıl 1, sayı 2.

Güleman, H., 1938. Madencilik Hayatımdan Birkaç Hatıra. MTA Enstitüsü Mecmuası, Sayı 14. Ankara.

Koca, H, 2005. Zonguldak havzası gerçeği, Kent Tarihi Bienali 2005, Bildiriler Kitabı, s. 60 vd. www.ayk.gov.tr

Kutluk, HN, 1937. Kömür havzasında maden direkçiliğinin tarihçesine ait notlar, Orman ve Av Mecmuası, sayı 7-8-9.

Ortaylı, İ. 1994. Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 283- 334.

Sakaoğlu, N, 1972. Bu mizansen için bkz. Tahir Karaoğuz, Notlar, Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası için Çalışmalarımın Bir Özeti, Ereğli, s. 109.

Sakaoğlu, N, 1984. Tarihe Yerleşen Hayal Uzunmehmet, Tarih ve Toplum Dergisi, Ekim-Kasım, s. 10-11.

Sakaoğlu N, 1987. Amasra'nın Üçbin Yılı, Zonguldak Valiliği Yayınları, No: 2, İstanbul, 139 s.

TMMC, 1936. Mağden: Türk Mağden Mühendisleri Cemiyeti Mecmuası, No. 1, II. Kanun, 936 Şubat-Mart, Zonguldak, s. 3-4.

TBMM, 2010. Madencilik Sektöründeki Sorunların Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Dönem 23, yasama yılı 4, 544 s.

TÜİK, 2018. Adrese Dayalı Nüfus Sayım Sonuçları, www.tuik.gov.tr

Türk, M ve Türk R., 1982. Karaelmas Ülkesi Zonguldak, Yelken Matbaası, İstanbul. 13 s

Umar B, 1993. Türkiye'deki tarihsel adlar, İnkılap Kitapevi, 829 s. İstanbul.

Yılmaz, H, 2018, www.elmas67.com. Bakın Zonguldak'ın eski adı "Sandarake" neymiş? Erişim tarihi 12 Ocak, 2020.

ZTSO, 1933. Cumhuriyetin onuncu yılında Zonguldak ve Maden kömür havzası, Zonguldak Sanayi ve Ticaret Odası yayını, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul, 114 s.

Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması

Start of Coal Mining in the Ottoman Empire Era

Eren Kömürlü^{1*}

Giresun Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü, Giresun, * e-mail: ekomurlu@giresun.edu.tr

Özet

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğunun Zonguldak'ta taş kömürü madenciliğine başlama tarihçesine kısaca değinilmiştir. Osmanlı kömürün teknolojik ve ekonomik açıdan Dünya'da önem kazanmış olduğu 19. yüzyılda madenlerini verimli işletme konusunda geç kalmıştır. Bu geç kalış sanayileşme yarışında Osmanlı İmparatorlğunu geride bırakan önemli nedenlerden olmuştur. Kömürün çağın gerektirdiği yöntemler ve yüksek kapasite ile üretilmeye başlaması yabancı şirketlere verilen imtiyazlar neticesinde sağlanmıştır. Modern madencilik yatırımları için bütçe ve teknik personel eksikliği sebebi ile, devrin gelişmiş ülkelerindekiler ile yarışabilecek Osmanlı şirketleri kurulamamıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı madencilik tarihi, Kömürün bulunuşu, Zonguldak taş kömürü

Abstract

History of the start of Ottoman coal mining was briefly investigated within this study. Ottomans were late to start effective coal mining in the 19th century which is the era for coal to become worldwide important in terms of technology and economy. The late start of coal mining was a notable reason to prevent proper industrialization of Ottoman Empire. The effective mining operations for Ottoman coals could be carried out by concession agreements for foreign companies. Due to the lacks of technical people and budget needed for modern mining applications, Ottoman mining companies were not competitive with those in other developed countries.

Keywords: Ottoman mining history, Exploration of coal deposits, Zonguldak coals

1. Giriş

Dünya'da kömür kullanımı üzerine bulgular M.Ö. yıllara dayandırılrsa da, ilk sistematik ve kurumsal kömür madenciliğinin 17. yüzyılda İngiltere'de başladığına dair bilgi mevcuttur (OKD, 2019). 17. yüzyılda üretilen kömür ısıtma amaçlı kullanılmaktaydı ve henüz yaygınlaşmış değildi. Kömürün yaygınlaşması ve tarihte ekonominin belirleyici unsuru olması arkasındaki temel dinamik, 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda hızlanarak ilerleyen Sanayi Devrimidir. 18. yüzyılda bulunan buhar makinaları kömür talebindeki sıçrama konusunda en önemli sebep olarak değerlendirilebilmektedir (Çimen, 2014). İnsanoğlu sanayileşiyordu, makinelere güç sağlayabilmek, elektrik üretebilmek ve ısınma amaçlı kömür kullanımı 19. yüzyıl boyunca her yıl daha da artarak devam etmiştir. Kömür sanayileşme ve ekonomik ilerleme için son derece önemliydi ve gelişmiş ülkeler 19. yüzyıl boyunca yoğun olarak kömür madenciliği yapmalıydılar. Nitekim, devrin önde gelen İngiltere, ABD, Almanya, Fransa gibi ülkelerinde çok sayıda kömür madeni işletilmekteydi. Bu ülkelere ait madencilik firmaları sadece kendi ülkelerinde değil, diğer farklı ülkelerde de kömür madenciliği faaliyetlerinde bulunuyorlardı (Kömürlü, 2018a).

Kömürün, Dünya'da tüketilen enerji kaynakları içerisindeki payı hızla artmış ve 19. yüzyılın ortalarına kadar %20'nin altındayken 20. yüzyılın başlarında %60'lar düzeyine kadar çıkmıştır (Tamzok, 2014). Ulaştırma ve demir-çelik başta olmak üzere pek çok endüstrinin vazgeçilmez girdisi haline gelmiş, giderek ısınmada da çok daha yoğun olarak kullanılmıştır. Ülkelerin makineleşme sürecinde geri kalmaması için pek çok tarihçi tarafından Sanayi Devrimi'nin merkezine yerleştirilen kömüre ihtiyaçları

vardı. Kömür özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda petrol devreye girene kadar dünya ekonomisi üzerinde belirleyici bir rol oynadı ve günümüzün gelişmiş ülkelerinin yükselişleri büyük ölçüde kömüre bağımlıydı.

Dünya böyle bir durumdayken Osmanlı'nın kömür madenleri bulması ve işletmesi elzemdi. Avrupa 18. yüzyılda sanayileşmede, bilimsel ve askeri alanlarda hızla ilerliyor ve ekonomisi büyüyordu, Osmanlı ise geride kaldığını henüz farkedermiyordu. Avrupa'da yaşanan çoğu yenilik gibi sanayileşme de malesef Osmanlı'ya geç gelebilmiştir. O dönemim en önemli ekonomik unsuru olan kömürün Osmanlı tarafından verimli çıkarılamıyor olması Osmanlı'nın Batı karşısında ekonomik, siyasi, askeri ve bilimsel açıdan geride kalması için önemli bir nedendi. Bu makalede Osmanlı'nın kömüre olan ihtiyacını anlayabilme durumu ve kömür madenciliğine başlama hikayesi kısaca incelenecektir.

2. Osmanlı'nın taş kömürü madenciliğine başlaması

Bir tarım toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kömüre olan ilk talebi 19. yüzyılın ilk yarısında yelkenden buhar makinalarına geçmekte olan donanmasının ihtiyacından kaynaklandı. Daha sonra tophane, darpane, tersanelerde de ihtiyaçlar oluştu. Kömür ihtiyacının ithalat ile karşılanması Osmanlı ekonomisinde büyük yük oluşturmaktaydı. Bu sebeple Osmanlı'nın kendi kömür madenlerini işletmesi gerekiyordu.

İmparatorluğun ilk kömürü Sultan I. Mahmud zamanında Fransız asıllı Humbaracı Ahmet Paşa tarafından 1731 yılında Saraybosna'da bulunmuştur. Daha sonra, Sultan III. Mustafa zamanında, yine Fransız kökenli Baron François de Tott tarafından 1774 yılında İstanbul'a yakın Yedikumlar mevkiinde kömür bulundu. Bulunan her iki oluşum da düşük kalorili linyit kömürüydü. İthal edilen ve ihtiyaç duyulan ise yüksek kalorili taş kömürleriydi. Osmanlı donanmasındaki askerler Osmanlı sınırları içerisinde taş kömürü bulabilmek için haberler gönderdi ve arama yaptılar.

Yaygın bilinen bilgi Osmanlı'da ilk taş kömürünün 1829 yılında Uzun Mehmet tarafından bulunduğudır. Farklı bir bilgiye ise 1944 yılında Özekan tarafından ve 1968 yılında Topkaya ve Bircan tarafından yazılan bir makalelerde denk gelinmiştir. Söz konusu makalelerde Osmanlı'da ilk taş kömürünün 1822 yılında Ereğli Livasının Kestaneci köyüne bahriyeden terhis edilmesi sebebi ile dönen Hacı İsmail tarafından bulunduğu yazmaktadır. Hacı İsmail tarafından bulunan taş kömürünün İstanbul'a getirildiği, Padişah 2. Mahmut'un bu konuda bilgi aldığı da yine söz konusu makalede geçmektedir (Topkaya ve Bircan, 1968; Özekan, 1944). Hacı İsmail'in İstanbul'a götürdüğü kömürler uzmanlarca incelenerek taş kömürü olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı'da ilk taş kömürünün 1822 yılında Hacı İsmail tarafından bulunduğu 1916 yılı tarihli Zonguldak Kaymakamı Ahmet Cevdet'in Raporu'nda da yazmakta olduğu bilinmektedir. 1822 yılında taş kömürünü bulan Hacı İsmail 2. Mahmut tarafından "İhsan-ı şahane" ile ödüllendirilmiştir.

Uzun Mehmet'in kömürü bulma hikayesi ise kısaca şöyledir: Uzun Mehmet, bir gün Neyren köyü civarındaki değirmene gider, dere kenarında dolaştığı sırada siyah taşlar bulur ve askerde kendisine gösterilen siyah taş (yanan taş) aklına gelir. Bunlardan biraz toplayarak değirmende yanan ocağa atar. Taşların yandığını görünce ertesi gün aynı yere tekrar gider ve daha kapsamlı bir arama yapar. Uzun Mehmet, çuvala koyduğu kömür numunelerini İstanbul'a götürür. Buluşu sebebi ile Padişah 2. Mahmut Uzun Mehmet'i 50 altınla ödüllendirmiştir (Öğretmen, 2007).

İlk taş kömürü işletmesi yalnızca donanmanın ihtiyacını karşılayabilmek amaçlı küçük üretim miktarları ile amatörce 1848 yılında başlamıştır. İlk taş kömürünün Zonguldak'taki varlığından 1822 yılında haberi olan devlet yönetiminin burada madenciliğe başlamak için 26 yıl beklemesi ve bu geçen 26 yılın ardından dönem koşulları için bile ilkel ve verimsiz madencilik yapması günümüzde halen etkileri devam eden bir geç kalmışlıktır. Profesyonel bir Osmanlı madencilik şirketi olmadığı için pekçok kez çeşitli devlet kurumlarınca (Bahriye Nezareti, Evkaf Nezareti, Hazine-I Hassa Nezareti) ve kuyumcu,

banker gibi sermaye sahiplerince madenler işletilmiştir. Devlet 1849 yılında Zonguldak havzası taşkömürü madenlerinin işletme hakkını Galatalı sarraflara devretmiştir. 1861 yılından önce, yabancı şirketler bir nevi taşeronluk gibi yerli şirketler üzerinden kira vererek madenlerde üretim yapabiliyorlardı. Zonguldak'ta ilk üretim yapan yabancılar İngilizlerdi ve 1849 yılında Galatalı sarrafların üzerinden yıllık sadece 30000 kuruş ödeme yaparak maden çıkardılar (Çetin, 2017). O dönemde 30000 kuruş 15 memurun yaklaşık bir yıllık maaşı kadar bir paraydı (Keleş, 2005). 1861 yılında gerçekleştirilen “Maadin Nizamnamesi” ile madenleri yabancı şirketlerin işletmesi kolaylaşmıştır. Osmanlı'da ilk profesyonel ve çağ koşulları için modern taş kömürü madenciliği 19. yüzyıl sonlarında Fransız sermayeli bir şirket tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha önce İngiliz gruplar tarafından dönemsel olarak toplam 8 yıl süreyle işletme yapılmıştır (Türkiye Taşkömürü Kurumu, 2019).

19. yüzyılın son yıllarından itibaren Osmanlı'da kömür işletmeciliği yapan Fransız sermayeli Ereğli şirketinin Zonguldak'a girmesi ile maden işletmeciliğinde teknolojik açıdan önemli iyileşme yaşanmıştır. Bu şirket Osmanlı'nın en büyük bütçeli madencilik şirketi ve imparatorlukta en büyük ikinci iş veren durumundaydı (Aytekin, 2007). Zonguldak'ta Fransızların dışında İtalyan, İngiliz şirketlerde çalışmıştır, ancak en çok üretimi yapan ve iz bırakan Fransızlar olmuştur.

3. Tartışma ve Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu devrin gelişmiş devletleri ile rekabet edebilecek madencilik faaliyetlerini kendi imkanları ile gerçekleştirememiş ve kömürün bulunuşu sonrasında imparatorluk hızlı bir refleks gösterememiştir. Bu durum etkileri günümüzde de devam eden imparatorluğun sanayileşmede geride kalması açısından önemlidir. Günümüzdeki petrol gibi, 19. yüzyılda ülkelerin ekonomik güçleri açısından en önemli kaynakların başında kömür gelmekteydi. Böyle bir dönemde Osmanlı kömür madenlerinden yeterli ölçüde fayda sağlayamamıştır. Verimli maden çıkarma faaliyetleri kömür bulunabildikten yaklaşık 90 yıl sonra ve yabancı şirketlerce gerçekleştirilebilmiştir (Tak, 2001).

Osmanlı Dönemi'ndeki işçilerin çalışma koşulları üzerine önemli çalışmalar yapan Donald Quataert'e göre Osmanlı işçilerinin işle ilgili yaralanma ve ölüm oranları Batı Avrupa'daki ya da ABD'deki muadillerinden beş ila yirmi beş kat daha fazladır. Buna rağmen iş güvenliği denetimleri neredeyse yoktur (Quataert ve Zürcher, 2017). Osmanlı İmparatorluğunda maden mühendisi yetiştiren kurumların olmayışı neticesinde kendi madenlerimiz verimli olarak işletilemedi ve yabancı şirketlere devredildi. Osmanlı taş kömürü madenlerinde teknik personeller genellikle yabancı kişilerdi. Bir dönem Batı'nın çok ilerisinde teknolojik ve ekonomiye sahip Osmanlı 19. ve 20. yüzyılda kendi madenlerini işletecek mühendis yetiştiremiyordu.

1810 yılında yürürlüğe giren Fransız Maden Kanunundan esinlenerek 1861 yılında kabul edilen “Maadin Nizamnamesi” gereğince her vilayette en az bir adet Maden Mühendisi bulundurmak gerekiyordu. Ancak Osmanlı Devletinde bir Maden Mühendisli vardı ve o da 1838 yılında Fransız Madencilik okulu “Ecole des Mines”tan mezun olan, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'ydı. Bu sebeple her vilayete yabancı Maden mühendisi alınmıştır (Meydan, 2019).

Osmanlı İmparatorluğu 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki bilimsel ilerlemelere karşı kendisini kapalı tutmuştur. Kendini Avrupa'ya göre üstün görmüş ve geride kaldığını kabul etmemiştir. Bu sebeple, Avrupa'dan çok sonra mühendis yetiştirebilecek kurumlar kurmuştur. Madencilik açısından bakıldığında, İbrahim Edhem Paşa'nın kısa süreli bir girişimi olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nda maden mühendisi yetiştirebilecek bir kurum olmamıştır. Ülkemizde ilk maden mühendislerini yetiştiren okul 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından Zonguldak'ta kurulmuştur. Ülkenin kalkınması için kendi maden mühendislerimizi yetiştirebilmemiz Türkiye Cumhuriyeti tarafından önemsenmiştir (Kömürlü, 2018b)

Osmanlı İmparatorluğunun 18. yüzyılda Avrupa'daki yeniliklere kulağını kapama politikası sanayileşmenin Osmanlı'da geç kalmasını tetiklemiştir. Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin sanayileşme ve ekonomik kalkınma üzerinde önemli etkileri mevcuttur. Avrupa'da 17. yüzyılda yaşanan bilimsel devrim ve 18. yüzyılda hızlanan bilimsel gelişmeler karşısında, Osmanlı Fen ve Mühendislik alanında yeni bilgi üretmiyor ve literatürdeki gelişmeler çok kısıtlı sayıda kişi tarafından takip edilebiliyordu. Osmanlı'nın kömürü olması tek başına bir şey ifade etmemektedir. Önemli olan Osmanlı'nın kendi kömürünü verimli olarak işletebiliyor olmasıdır. Ancak, Osmanlı kendi kömürünü işletmek yerine çoğunlukla gelişmiş ülkelere imtiyaz vermeyi tercih etmiştir. Çünkü imparatorlukta Ortaçağ'dan kalma yöntemlerin dışına çıkabilecek, maden planlama ve üretimi yapabilecek teknik personel yoktu.

Osmanlı'da ilk bilim dergisi 1862 yılında yayın hayatına başlamış "Mecmua-i Funun" dergisidir. Bu dergi genel Fen Bilimleri üzerine yayın yapmakta bazen ekonomi, tarih ve edebiyat makalelerini de yayınlamaktaydı. Yer Bilimleri, Madencilik alanlarında yayın yapan bir dergi ve akademik bir cemiyet yoktu. Osmanlı bilimsel yarışta Darulfünun'un çok kısıtlı imkanları ile çok yavaş ilerliyor ve Avrupa ile arasındaki fark açılıyordu. Osmanlı matbaayı Avrupa'dan 274 yıl sonra kullanmaya başlayabilmiştir. Bu gecikme önemli bir bölümü Avrupa'da bulunan bir imparatorluk için çarpıcıdır. Bu durum açısından özellikle 17. yüzyılda Avrupa'yı küçümseme ve gelişmelere kulak tıkama siyaseti önemli bir sebeptir. İlk kurulan matbaa İbrahim Müteferrika'nın vefatından sonra durmuştur. Osmanlı'nın ikinci matbaası 1797 yılında kurulan Mühendishane Matbaasıdır. Adı Mühendishane matbaası olsa da burada ilk 30 yıl içerisinde yayınlanan toplam 66 kitaptan 21 tanesi din, 21 tanesi dil üzerinedir. Bu kitaplar arasında Fen ve Mühendislik üzerine basılan teknik kitapların sayısı 14 adettir. Bu teknik kitaplar çoğunlukla temel matematik, geometri ve top atış teknikleri üzerine kitaplardır (Bahadır, 2012).

Avrupa kömürün önemini anladığı ve sanayileşmeye başladığı sıralarda modern bilimin etkilerinden yararlanmaktaydı. Osmanlı'da modern bilimin etkileri kısıtlı da olsa anca 19. yüzyıl sonlarında hissedildi, ancak bu tarih gelişmiş Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında yaklaşık 200 yıllık bir fark olduğunu gözler önüne sermektedir. Madencilik te gelişen yeni yöntem, olanak ve ekipmanlar sebebi ile 18. ve özellikle 19. yüzyılda hızla gelişti. Osmanlı'nın madencilik anlayışı ise 17. yüzyıldaki hali ile muhafaza ediliyordu (Üçüncüoğlu ve Kömürlü, 2016). Bu sebeple, büyük üretim yapabilecek bir Osmanlı şirketi yoktu ve devletin kendisi de yüksek üretim kapasitesi ile kömür madenlerini işletmiyordu. 19. yüzyıl madenlerde kazı, tahkimat, havalandırma ve nakliyat açısından devrim niteliğinde yeniliklerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. 19. yüzyılda madencilikte makineleşme yaşanmış ve Ortaçağ'dan kalan madencilikten uzaklaşmıştır (Kömürlü ve Kesimal, 2016).

Osmanlı 17. yüzyıldan başlayarak Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurabilse ve ilgili teknik kurumlarını zamandı kurabilseydi Zonguldak kömürlerini Fransız, İngiliz, Rus, İtalyan hatta Yunan şirketlerine vermek durumunda kalmazdı. Çağın getirdiği yenilikleri kullanarak profesyonel kömür madenciliğine başlayabilir ve yabancı şirkete imtiyaz vermek zorunda olmazdı. Taş kömürün bulunuşundan sonra "ilkel kazma-kürek madenciliği" ile üretime başlamak için bile yaklaşık 30 yıl beklenmiştir. Ancak, kömürün ekonomimiz ve askeriyemiz açısından önem kazandığı o dönemde bir yıl bile beklenmemesi gerekiyordu. Osmanlı taş kömürlerinin yıllık 15 memur maaşı kadar bir para karşılığında İngilizlerce işletilmesi 19. yüzyılın ortasında halen potansiyelin anlaşılmadığını göstermektedir.

Kısaca, Osmanlı kömürlerini işletmeye almak için yeterli bir refleks gösterememiş ve gecikmiştir. Bu gecikmenin altında yatan sebep çağı takip edememek ve gelişmelere ayak uyduramamaktır. Bu durumun etkilerini azaltmak için Türkiye Cumhuriyeti döneminde Zonguldak'ta Yüksek Maden ve Sanayi Mektebinin açılması, MTA'nın kurulması, madenlerin yerleştirilmesi, yabancı şirketlerin ülkeden gönderilmesi ve TKİ gibi devletin maden işletmeciliği yapan kurumlarının oluşturulması gibi önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca, günümüzde gelişmiş madencilik ülkeleri ile yarışabilir yetkin özel madencilik kuruluşlarımızın olması da cumhuriyet döneminde atılan adımların sonucudur. Nitekim Osmanlı'da Avrupa madenciliği ile rekabet edebilecek yerli bir şirket olmamıştır. Şirketlerin bütçeleri Avrupa şirketleri ile kıyasla küçüktür. Dünya sanayi devrimi ile hızla dönüşmüştür, yüzlerce çalışanı olan büyük şirketler kurulmuş, büyük sermayelerle üretimler gerçekleştirilmiştir. Dünya en az eskisi kadar hızlı

değişiyor ve geliyorken gelişmelere kapalı kalınmamalıdır ve madencilik kalıplaşmış düzende değil, yeniliklere açık bir yaklaşım ile daha profesyonelce yapılmalıdır. Osmanlı'nın yaptığı güzel işlerden gurur duymak gibi, eksik yanlarını da bilmek kendimizi daha iyi tanımamızı ve daha başarılı olmamızı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Aytekin, E.A., 2007. Tarladan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak Ereğli Kömür Havzası İşçileri, 1848-1922. Yordam Kitap, İstanbul

Bahadır, O., 2012. Osmanlılardan Cumhuriyete Bilim. Cumhuriyet Kitapları, İstanbul

Çetin, E., 2017. Kurucaşile Kömür Madeni Ocağı ve İşletme İmtiyazı. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 235-248

Çimen, A., 2014. Tarihi Değiştiren İcatlar ve Mucitler. Timaş Yayınları, İstanbul, Türkiye

Keleş, E., 2005. Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi için Yapılan Düzenlemeler (1839-1858). Tarih Araştırmaları Dergisi, 24, 259-280

Kömürlü, E., 2018a. Synopsis on History of Mining in Murgul. 2nd Conference on Historical Mining Sites of Turkey (CHMT 2018), Trabzon, Turkey, pp. 21-22

Kömürlü, E., 2018b. "Üniversitelerde Madencilik Bölümlerinin Kuruluş Tarihçesine Toplu bir Bakış", Madencilik Türkiye, 69, 122-124

Kömürlü E., Kesimal A., "Rock Bolts from Past to Present in 20 Inventions", MT Bilimsel, Yeraltı Kaynakları Dergisi, cilt.9, ss.69-85, 2016

Meydan, S., 2019. Türkiye'de Madencilik. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/turkiyede-madencilik-5288286> (erişim tarihi: 3.12.2019)

OKD, 2019: <https://www.okd.cz/en/coal-mining/the-history-of-coal-mining> (erişim tarihi: 3.12.2019)

Öğretmen, A., 2007. Ereğli Kömür Havzasında Bahriye Nezareti Döneminde Madenler Ve Madenciler (1865-1908). ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 3(5), 139-178.

Özeken, A.A., 1944. Ereğli Kömür Havzası Tarihi üzerinde bir Deneme. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 9, 516-563

Quataert D., Zürcher, E.J., 2017. Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler. İletişim Yayınevi, İstanbul

Tak, İ., 2001. Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenlerinde Faaliyet Gösteren Şirketler. AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 18, 253-257

Tamzok, N., 2014. Osmanlı'da kömürün devreye girişi ve Soma'nın keşfi. Link: enerjigunlugu.net (erişim tarihi: 3.12.2019)

Türkiye Taşkömürü Kurumu, 2019. <http://www.taskomuru.gov.tr/> (erişim tarihi: 3.12.2019)

Üçüncüoğlu A.G., Kömürlü E., 2016. "Osmanlı Dönemi Gümüşhane İli Madencilik Tarihine Genel Bir Bakış", MT Bilimsel, Yeraltı Kaynakları Dergisi, cilt. 9, ss. 97-102

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Madencilik Durumu (1939-1945)

Mining Status in Turkey in World War II Years (1939 to 1945)

Hilal Karavar¹

¹ Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Programı,
e-mail: hilalkaravar@hotmail.com

Özet: Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerek kapitülasyonlar gerekse yetersiz sanayi kuruluşları sebepleriyle madenler ülke hesabına kullanılmadı. Kapitülasyonlardan yararlanan Avrupalılar, Türk madenlerini kendi fabrikaları için kullanma imkanı buldular. Türk madenlerinin Türkiye’nin sanayileşmesinde kullanılması fikri 17 Şubat-4 Mart 1923 yılında İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresinde ele alındı. Nitekim burada alınan kararlar daha sonraki yıllarda uygulamaya konuldu. Atatürk döneminde kredi sağlayacak olan bankaların kurulması, MTA’nın kurulması, kükürt, kömür ve bakır madenlerinin yabancı sermayede olan hisselerinin satın alınması, maden çıkartılan bölgelere demiryolu/liman yapımlarına başlanmasını, Karabük Fabrikalarının temellerinin atılmasını madencilik alanında yapılan faaliyetler arasındadır. Atatürk’ün 10 Kasım 1938’deki ölümünün ardından cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü’nün Atatürk döneminde yapılan faaliyetleri devam ettirmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması bazı olağanüstü uygulamaları beraberinde getirdi. Milli Koruma Kanunu, Varlık Vergisi bu kapsamdadır. 26 Ocak 1940’ta yürürlüğe giren Milli Koruma Kanunu ile Zonguldak Kömür Havzasında bulunan İş Bankası’na ait Maden Kömürü İşleri, İtalyan sermayeli Türk Kömür Madenleri ve diğer küçük işletmeler birleştirilerek Etibank Ereğli Kömür İşletmelerinin yönetimi altında birleştirildi. Ayrıca “Ereğli Kömür Havzasındaki Ocakların Devletçe İşletilmesi Hakkında Kanun” yürürlüğe girdi. Böylece kömür havzası devletleştirildi. 1939-1945 yılları arasında madencilik alanında gerçekleşen en büyük ilerleme Raman’da ekonomik olarak işleyecek değere sahip petrol bulunmuş olumasıdır. Bakır madenlerinin üretime geçmesi, krom üretiminin artırılması özellikle savaş ekonomisi içinde Türkiye için döviz kaynağı olarak kullanılmasına sağladı. Karabük Demir Çelik Fabrikaları da yine bahsi geçen yıllar içinde üretim faaliyetine başladı. Maden sevkiyatının kolaylaştırabilmesi için nakliye işleri kolaylaştırılmaya, maden işçilerinin beslenme/barınma sorunları çözülmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Kömür, Bakır, Raman, Krom, Demir

Abstract: During the Ottoman Empire, mines could not be used for the country's account either due to capitulations or insufficient industrial establishments. Taking advantage of capitulations, Europeans had the opportunity to use Turkish mines for their own factories. Turkish mines in Turkey's industrialization in the 17 February to 4 March 1923, the idea was discussed in Using Economic Congress held in Izmir, Turkey. As a matter of fact, the decisions taken here were put into practice in the following years. The establishment of the banks that will provide loans during the Atatürk period, the establishment of the MTA, the purchase of shares of sulfur, coal and copper mines in foreign capital, the construction of the railway / port construction in the mining areas, and the foundation of the Karabük Factories are among the activities carried out in the mining field. After the death of Atatürk on November 10, 1938, İsmet İnönü, who was elected as president, tried to continue the activities carried out during Atatürk's period. But the start of World War II brought with it some extraordinary practices. The National Protection Law and Wealth Tax are within this scope. With the National Protection Law, which entered into force on January 26, 1940, Mining Coal Works of Is Bank located in Zonguldak Coal Basin, Italian Coal Turkish Coal Mines and other small enterprises were merged under the management of Etibank Ereğli Coal Enterprises. Furthermore, “the law on the state operation of the quarries in the Ereğli coal basin” came into force. The greatest progress in the mining sector between 1939 and 1945 was the discovery of oil of economic value in Raman. To start production of copper mines, increasing the production of chromium have provided particularly to be used as a source of foreign currency for Turkey in the war economy. Karabük Iron and Steel Factories also started production in the mentioned years. In order to facilitate the transportation of the mine, the transportation works were facilitated and the nutrition / shelter problems of the mine workers were solved.

Key Words: World War II, Coal, Copper, Raman, Chrome, Iron

1. Giriş

Madenlere ait olan tüm arama, rezerv tespiti ve işleme işleri ise madencilik olarak adlandırılır (Web 1). Genel olarak toplumların refah ve gelişmişlik düzeyleri ile madencilik faaliyetleri arasında çok yakın bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Nitekim gelişmiş olarak kabul edilen ülkeler, madenlerini 16. yüzyıldan itibaren etkin şekilde ürettiler. XVIII. yüzyılda Sanayi İnkılabının gerçekleşmesiyle madenlere duyulan ihtiyaç arttı. (Önal, 2015) Bunun temel sebebi ise buharlı makinelerde kömürün kullanılmasıdır.

Aynı zaman dilimi içinde, Osmanlı Devleti'nin Sanayi İnkılabını gerçekleştirememiş olması ve kapitülasyonların varlığı sebepleriyle ülke madenleri yabancı sermayenin denetimine girdi. Özellikle kapitülasyonlardan yararlanan Avrupalı devletler, Türkiye madenlerini kolayca kendi sanayileri için kullanarak yüksek kârlar elde etmeye başladılar. Bunun için de sahillere paralel, nakliyatı kolay olan madenleri işlemeyi tercih ettiler (Ete, 1947). Osmanlı Devleti, 17 Temmuz 1861'de Sultan Abdülaziz Döneminde (1861- 1876) "Maadin Nizamnamesi" çıkardı (Yorulmaz, 1994). Bu nizamnameyle, toprak mülkiyetinden bağımsız bir "maden işletme hakkı" getirilerek madenlerdeki ruhsat ticareti sınırlandırmaya çalışıldı (Zarakoğlu, 1958). Ayrıca 29 Kasım 1868'de, 1810 tarihli Fransız Maden Yasasından yararlanılarak 98 maddelik yeni bir "Maadin Nizamnamesi" yayımlandı (Tez, 2011). Meşrutiyet döneminde 1850'lerden itibaren uygulanmakta olan imtiyaz usulü, 23 Haziran 1910 tarihinde kabul edilen "Menafii Umumiyyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun"la düzenlendi (Esirgen, 2011). Ancak çıkartılan kanunlara rağmen Osmanlı sanayisi üretilen madenlerin yurt içinde kullanılmasını sağlayacak kadar gelişme göstermediğinden üretimi yapılan madenler Avrupa'ya ihraç edildi. Yabancı sermayenin Türkiye'deki maden üretimindeki payı 1902-1911 yılları arasında %75'e yükseldi. Özellikle Avrupa sanayisi için gerekli olan simli kurşun ve ham borasit gibi madenler yabancı sermaye tarafından işlendi (Ökçün, 1971a). Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı madenleri çoğu zaman Almanların hesabına kullanıldı.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'nin ardından Anadolu coğrafyasının işgale uğraması Türk Kurtuluş Savaşının başlamasıyla sonuçlandı. Henüz Milli Mücadele Dönemi sona ermemişken 17 Şubat-4 Mart 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresinde, görüşülen konulardan biri de Türk madenciliğinin sorunları ve gelecekteki durumudur. Alınan kararlara bakıldığında ilk olarak madenlerin rezervlerine göre birkaç havzaya ayrılması gerektiği üzerinde duruldu. Ayrıca işletilmeyen madenlerin milli sermayeye devredilmesi, yabancı maden kömürlerine karşı Türk kömürlerinin ve kükürtün korunması, zımpara madeninin işletilmeye açılması, Ereğli-Zonguldak, Soma ve diğer kömür çıkartılan yerlerde ıslahatlar yapılması, tren ücretleri,

Zonguldak Limanı vergilerinin indirilmesi ve Türk kömürünün yurt içindeki tüketiminin özendirilmesi konuları bulunmaktadır (Ökçün, 1971b).

Bu makalenin amacı İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığının ilk yıllarına tesadüf eden İkinci Dünya Savaşı dönemindeki Türkiye'de madencilik alanında yaşanan gelişmeleri ortaya koymaktır. Literatürde böyle bir çalışmaya rastlanmamış olması makaleyi önemli kılmaktadır. Çalışmada döneme ait Cumhuriyet Arşivi belgeleri, TBMM Zabıt Cerideleri ana kaynak olarak kullanılmıştır. Makalenin ilk bölümünde Atatürk Döneminde madencilik alanında yapılan çalışmalara değinilmiş; ikinci kısmındaysa makalenin ana konusu olan İkinci Dünya Savaşı yıllarında madencilik alanında yapılan düzenlemeler, sorunlar ve açılan işletmeler ele alınmıştır.

2. Atatürk Döneminde Madencilğin Gelişimi

Atatürk Döneminin belirleyici özelliklerinden biri madenlerin kullanılarak Türkiye'nin sanayileşmesinin sağlanmaya çalışılmasıdır. Bu dönemde ekonomik bağımsızlığı sağlamak ve milli ihtiyaçları yerli üretimle karşılamak amaçlandı (Rıfki, 1934). Özellikle kapitülasyonların, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşmasında kaldırılmış olması bu amacı kolaylaştıran etmenlerden biridir. Ancak ülkede yeterli sermaye birikimin olmaması tasarlanan düşünceleri hayata geçirmeyi zorlaştırdı. İlk önce Türkiye İktisat Kongresinde alınan kararlara uygun olarak yerli sanayiye kredi teşviki sağlamak amacıyla 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Sanayi ve Maadin Bankasının yanında Türkiye İş Bankası da madencilik alanında faaliyet gösterdi. 9 Mart 1927 yılında Türkiye'deki madenlerin ve petrolün araştırılarak bir devlet kurumu tarafından işletilmesine ve gerekli olan sermayenin İş Bankası tarafından sağlanması kabul edildi (BCA, YN: 030.18.1.1, YN: 23.15.09, s.1). İş Bankası tarafından maden işletmek amacıyla 1924–1926 yılları arasında "Maden Kömür İşleri TAŞ" ve "Kozlu Kömür İşleri TAŞ", 1929 yılında "Kilimli Kömür Madenleri TAŞ" ve 1935 yılında ise "Kireçlik Maden Kömürleri TAŞ" oluşturuldu (Tamzok, 2008). İşletme imtiyazı Türkiye İş Bankasında olan Ereğli Kömür Havzası Kozlu Üretim Merkezi 1926 yılında yine bir İş Bankası şirketi olan Kozlu Kömür İşleri TAŞ'a satılmasına izin verildi (BCA, FK:30.18.1.1, YN:22.78.10, s.1). Fakat 14 Haziran 1935'te Etibank'ın kurulmasıyla birlikte madencilik sektöründe devletin lehine gelişmeler yaşanmaya başlandı. Zira devlete ait olan Etibank'ın görevleri arasında maden arama, maden işletme hak ve imtiyazları, taşocağı ruhsatı alma, kullanma, kiralama, kiraya verme ve gerektiği durumlarda devir işlemlerini gerçekleştirmek bulunmaktadır. Ayrıca madencilikle ilgili ticaret, ithalat, ihracat, tahliye ve nakliye işleri yapmak, madencilik firmalarına madencilik kredisi

sağlayarak yurt içi ve yurt dışı taahhüt işlerini yapmak bulunmaktadır. Böylece devlet bankacılık yoluyla sanayileşme hamlesine hız kazandırmaya çalıştı (Karavar, 2019). Bankacılık faaliyetlerinin yanında Türkiye’deki maden aramalarının sağlıklı olarak yürütülebilmesi için 14 Haziran 1935’te Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü açıldı. MTA’nın görevleri arasında yeraltı servetlerini açığa çıkartmak, işletilen madenleri verimli hale getirecek teknik incelemelerde bulunmak ve madenlerin kimyasal analizlerini yaparak dokümanlar hazırlamak vardır. Böylece MTA ve Etibank sayesinde ilkel yöntemlerle, dağınık olarak işletilen madenlerin merkezi denetimi sağlandı (Karavar, 2019).

İkinci olarak maden yasaları düzenlenmeye çalışıldı. Ekim 1925’te petrol, Ocak 1926’da demir ve kömür işletmeleriyle ilgili yasa tasarıları oluşturuldu. 1906 tarihli Maadin Nizamnamesinde 1926 yılı içinde düzenlemeler yapıldı (Tamzok, 2008). Ancak Atatürk döneminde madencilik alanında asıl değişimler 1929 Dünya Ekonomik Bunalımından sonra yaşandı. Özellikle 17 Nisan 1934’te uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planında madenlerin ne amaçla kullanılacağı belirtildi. Bu plana göre Türkiye’deki madenlerle ülkenin hammadde ve yakıt ihtiyacını karşılamak, taşkömürü ile linyit kullanımını Avrupa seviyesine çıkartmak bulunmaktadır. Ulaşım taşıtlarında ve sanayi işletmelerinde kullanılan hammadde ve yakıtın milli kaynaklardan karşılamak amaçlandı. Krom, bakır, kurşun gibi madenlerin üretimini arttırmak için sistemli bir program hazırlanmasına karar verildi. Yine aynı planda üretilen maden ürünlerinin, Türkiye için gerekli olan malzemelerin ithalatında takas/döviz kaynağı olarak kullanılmasına yer verildi (Cumhuriyetin İlk Yılları 1945, 246-247). İkinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planındaysa madencilik konusu daha geniş kapsamlı olarak ele alındı. Projeler arasında Guleman Krom Madenin işletilmesi ve kapasitesinin 100.000 tona ulaştırılması; Zonguldak Havzasındaki üretimin 4 buçuk milyon tona çıkartılması; Kütahya Linyit üretiminin 1 milyona ulaştırılması; Ergani, Kuvarshan ve Murgul’daki bakır işletmelerinden 1.200 ton saf bakır üretilmesi bulunmaktadır. Ayrıca İkinci Sanayi Kalkınma Planında madencilik programında, üç temel esas alındı (Karavar, 2019)

“Özel Tüketim Bakımından: Türk madenleri ilk önce ülkedeki hammadde ve yakıt ihtiyacını karşılamalıdır. Maden kömürünün yakıt olarak kullanılması teşvik edilerek nüfus başına düşen tüketimin diğer ülkelerdeki tüketim seviyesine çıkartabilmek.

Sanayi Tüketimi Bakımından: Türk madenleri geliştirilerek milli sanayi işletmelerinin yakıt ve hammadde ihtiyacına karşılık verebilmelidir. Bu sebeple ilk önce kömür ve demir; ikinci olarak bakır, kurşun, çinko ve son olarak ateşe dayanıklı malzeme ile demir ve çelik ürünlerinde kullanılan krom ve manganez gibi madenlerle ilgili programlar uygulanacaktır.

Madenlerin Döviz Kaynağı Olarak Ele Alınması: Dışarıdan alınacak olan makine ve diğer önemli malzemenin alınmasında takas olarak kullanılabilmesi gibi satılarak ülkeye döviz girişi sağlayabilecektir. Böylece devamlı ihraç maddesi olan maden cevheri iklimle göre değişiklik gösteren tarım ürünlerinin eksik kaldığı noktalarda dış ticarete tamamlayıcı görevi üstlenecektir.”

Sonuç itibariyle Atatürk Döneminde yapılan kalkınma planları çerçevesinde 1933'te İtalya'nın kükürt imtiyazı feshedildi, 1936'da Almanya'nın elinde bulunan Ergani Bakır Madeni hisseleri yine aynı yıl Fransız sermayeli Ereğli şirketinin hisseleri satın alındı. Ayrıca ulaşım, maden sahalarındaki işçi, üretim vb sorunlar çözülmeye çalışıldı; Karabük Demir Çelik Fabrikasının temelleri atıldı.

3. İsmet İnönü Dönemi Madencilik Gelişimi

3.1. İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Madencilik Sektörünün Durumu

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümünün ardından cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü seçildi. Bu dönemde de Atatürk döneminde olduğu gibi yeraltı kaynak kullanımı, iktisadi kalkınma planının ve hazinenin önemli konusu olarak görüldü (Neziroğlu, 2013) İkinci Dünya Savaşı öncesinde Zonguldak Kömür Havzasında üretimin artırılması için iki mesele üzerinde duruldu. Bunlardan ilki işçi temini ile ilgilidir. Zonguldak Kömür Havzasında çalışan işçiler Zonguldak civarında yaşayan köylülerden olup topraklarına ve köylerine oldukça bağlı olmaları problem yarattı. Çünkü kömür havzasında 15-20 gün çalıştıktan sonra köylerine dönmeleri sonucunda havzadaki işçi eksikliği %40-45 dolaylarına yükseldi. Bu da kömür üretimine olumsuz olarak yansdı. 1939 yılına gelindiğinde henüz daimi maden işçileri grubu oluşmuş değildi. İşçilerin daimi hale getirilebilmesi için aileleriyle birlikte yaşayacakları 4-5 bin civarında ev yapılması gerektiği üzerinde duruldu. Diğer bir sorunsu havzadaki işletmelerin elinde olan ruhsatların aynı toprak üzerinde farklı tabakalarla ilgili olmasıdır (TBMM Zabıt 1939a). 1939 yılının Mayıs ayına gelindiğinde kömür ihracatı 2 milyon 500 bin tonu buldu. Zonguldak Kömür Havzasındaki üretimin yıllık 500 milyon tona yükselebilmesi için yapılacak olan tesisat, demiryolu ve liman masraflarının 37 milyon lira tutarında olacağına dair çalışmalar yapıldı. Nitekim demiryolu Zonguldak'a ulaştırıldı (TBMM Zabıt 1939a).

İnşaat ve tesisatı şubatta biten Ergani Bakır Madenleri İşletmesi, Mart 1939'da hizmete girerek sekiz ay içinde 3.603 ton külçe bakır üretildi (Demir, 2010) Ergani Bakır Madeni işletmesinin senelik 8-10 bin ton civarı kapasiteyle çalışacağı tahmin edildi. Murgul Bakır İşletmesinin ise 1940 yılı içinde açılması planlandı. Ayrıca Guleman Krom İşletmesindeyse senelik 100-120 bin ton kapasiteyle işletme başladı (TBMM Zabıt 1939a). Çıkan bakır cevheri kaliteli olduğu için dış piyasada müşteri bulabileceği ve senelik 500 bin İngiliz sterlinlik gelir getireceği hesaplandı. Ayrıca işletme sosyo-ekonomik olarak da bulunduğu çevreyi kalkındıracağı düşünüldü. Guleman'da 600, Ergani'de ise 1000-1200 civarında kişi bu dönemde çalışmaktadır (Cumhuriyet 1939a). Şubat 1939'da Murgul Bakır Madeni yolunun yapımı ile ilgili planlar

yapıldı. Murgul yolundaki köprülerin harap olduğu, Murgul'dan üç km, Arhavi tarafından iki km kısmının tamir edilmesi halinde, tekerlekli arabaların geçebileceği seviyeye getirilebilecek düzeyde olduğu görüldü (BCA. 030.10.155.92.4, 1). Ayrıca yapılan tetkiklerde Murgul Bakır Fabrikasının ihracat iskelesi için Hopa yerine Arhavi limanının kullanılmasında fabrika için mahsur olmadığı anlaşıldı. Ancak Arhavi'ye giden yolun inşa halinde olması ve yolun bazı kısımlarının dar, virajlarının da keskin olmasının sorun olabileceği vurgulandı. Yolun tamiri ve kullanılabilir hale getirilmesi için mevcut kısımların kilometresine 5000 lira, yapılacak kilometresine ise 10.000 lira hesapla 190.000 liraya ihtiyaç duyulduğu hesaplandı. Arhavi'nin Hopa'ya göre liman inşasına daha müsait olması, sınırdan uzak olması ve Murgul'un bu yolla denize yaklaştırılması uygun görüldü. (BCA. 030.10.155.92.4, 4-5). Bunlara ek olarak Hopa-Murgul arası 68 km; Arhavi-Murgul arası 28 kmdir. Arhavi deresi büyük olduğundan iki üç fabrikaya yetecek su bulunmaktadır. Arhavi'nin denizi, özellikle fırtınalı havalarda sığınak olarak kullanılması da Hopa yerine Arhavi'nin tercih edilmesini kolaylaştırdı (BCA. 030.10.155.92.4, 8).

6 Haziran 1939 tarihinde Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının elektrik santrali, 27 Temmuz 1939'da Birinci Kok Fabrikası, 9 Eylül 1939'daysa birinci yüksek fırını işletmeye açıldı (Koç, 2011) . 10 Eylül 1939'da üretime geçen Karabük Demir ve Çelik Fabrikasında "Fatma" adı verilen ilk yüksek fırından elde edilen sıvı demirle 10 kg ağırlığında hatıra plaketi döküldü (Kütükçüoğlu, 2009). Bu fabrikanın açılmasıyla birlikte demir madenlerinin rezerv durumu ile ilgili çalışmalar yapıldı. Sonuç olarak Divrik Demir Madenleri rezervinin 25 milyon ton olduğu yönünde raporlar geldi. Burada kurulacak bir tesisle yarım milyon tonluk üretimin yapılabileceği belirtildi (TBMM Zabıt 1939a).

Atatürk döneminde petrol için aramalar yapılırsa da işletme maliyetine degecek derecede petrol rezervi bulunamamıştı. İsmet İnönü döneminde de petrol aramaları devam etti. Raman Dağında Muyvon Boğazı denilen mevkide arama çalışmalarına başlanmasına karar verildi. Divrik madenleri, Söğütözü madenleri, Seyit Ömer linyit, Değirmisaz madenleri, Erzurum Balkaya Linyit Madenlerinde etüd ve sondaj çalışmaları yapıldı (TBMM Zabıt 1939a, 315).

3.2 İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Madencilikte Yaşanan Gelişmeler (1 Eylül 1939-2 Eylül 1945)

3.2.1 Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Madencilik (25.01.1939-9 Temmuz 1942)

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle birlikte İkinci Dünya Savaşı başladığında Türkiye'de İkinci Refik Saydam Hükümeti (3 Mart 1939-9 Temmuz 1942) iktidarda

bulunmaktaydı. Başbakan Refik Saydam, 11 Eylül 1939'da yaptığı meclis konuşmasında iç ve dış siyasetteki gelişmeler hakkında milletvekillerine bilgi verdi. Devlet madenlerinin işlenmesine hız verildiği, kömür üretiminin arttırılması için çalışmalar yapıldığını ve kömür havzasının devletleştirilmesi için teşebbüslere girişildiğini beyan etti (TBMM Zabıt 1939b). Bu konuşmadan birkaç ay sonra Milli Koruma Kanunu (26 Ocak 1940) yürürlüğe girdi. Bu kanunun 7, 8, 9, 10 ve 11. maddeleri sanayi ve maden işletmeleri ile alakalıdır. 7. maddesine göre, hükümet sanayi ve maden işletmelerini halkın ve milli müdafaanın ihtiyaçlarını sağlayabilmeleri için kontrol edebilecektir. 8. maddede sanayi ve maden işletmelerinin üretimlerini hükümet belirleyebilir. 9. maddede bu işletmelerin istenilen düzeyde üretim yapabilmesi amacıyla işçi kadrosu ve uzman elemanları temin edecektir. 10. madde sanayi ve maden işletmeleri çalışanlarının buldukları yerleri terk edemeyecekleri üzerinedir. 11. maddede ise hükümetin sanayi ve maden işletmelerinin ürünlerini maliyeti üzerine belirli bir kâr ilave ederek satın alabilme hakkı tanımaktadır (Resmi Gazete, 1940). Ayrıca kanunun 16. maddesiyle hükümet, şahıslar elinde bulunan madenlerden azami cevher elde edebilmek amacıyla bunları birleştirerek işletebilme hakkına sahip oldu (Tekeli, 2016). 1 Aralık 1940'tan sonra Zonguldak Kömür Havzasında bulunan İş Bankası'na ait Maden Kömürü İşleri, İtalyan sermayeli Türk Kömür Madenleri ve diğer küçük işletmeler birleştirilerek Etibank Ereğli Kömür İşletmelerinin yönetimi altında birleştirildi (Tekeli, 2016). Nitekim 5 Haziran 1940'da "Ereğli Kömür Havzasındaki Ocakların Devletçe İşletirilmesi Hakkında Kanun" yürürlüğe girdi (Aydın, 2019). Kanunda Ereğli Kömür havzası sahasının Amasra (Amasra dahil) ve Ereğli kasabaları arasındaki kısmı kiraya verilmiş olsun olmasın, imtiyazı feshedilmiş ocakların tamamının devletçe işletilmesi bulunmaktadır (BCA. 030.18.01.02, YN: 92.99.7, 1). Bu kanunla Bakanlar Kurulu, Ereğli kömür havzasındaki ocakların bir bölümünün ya da tamamının devletçe işletirilmesine karar verici hale getirildi. Ayrıca değer tespiti, kamulaştırma ve ödemelerle ilgili ayrıntılı düzenlemeler yine bu kanunla sağlandı (Türk, 1979). 1940 yılının Ocak ayına gelindiğinde Ereğli Kömür Havzasındaki ocaklarda direk olarak kullanılmak üzere yurtdışından getirilecek kerestelerden alınan vergi indirimi TBMM'de görüşüldü. Trabzon milletvekili Mitat Aydın, Ziraat Vekaletinin elinde bulunan Zonguldak'a 120 km uzaklıkta bulunan Karadere ormanlarındaki kerestesi çürürken yurtdışından kereste getirtilmesini uygun görmedi. Ayrıca maden ocaklarında kullanılması için betonarme direk ve kolonlar yapılması önerisinde bulundu (TBMM Zabıt 1940a).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının akabinde Etibank bir anlamda devletin madencilik alanındaki resmi kurumu oldu. Etibank, Karabük Demir Çelik Fabrikaları başta olmak üzere

Türkiye’de faaliyet gösteren tüm sanayi kuruluşlarının, demiryollarının ve ordunun kömür ihtiyacını karşılamaya çalıştı (Tamzok, 2008). Dolayısıyla kömür üretimi büyük önem kazandı. Maden ocaklarında çalışan ücretli mükellef işçilerin beslenmesi ile ilgili olarak Zonguldak Valisi Halit Aksoy tarafından araştırma yapıldı. Bu araştırmayı yaptırma sebepleri ise İsmet İnönü’nün, ocaklarda çalışan işçilerin sağlıklarını koruyacak ve randımanlarını arttıracak derecede gıda verilmesini emretmesi, ocaklarda çalışan işçilerin yemekleri az verildiği için aç kaldıklarına dair yaptıkları şikâyetidir. Ocak çalışanlarının yemekten almaları gereken kalori miktarı bir kilo ekmek ilave edilerek 3500 olarak hesaplandı. Ancak listelerde belirtilen erzağa rağmen mutfaktan belirtilen kaloriyi karşılayacak yemeğin çıkmaması üzerine 1800 işçinin yemek yediği Kilimli, 2500 işçinin yemek yediği Gelik, 1800 işçinin yemek yediği Kozlu’daki İhsaniye ve 400 işçinin yemek yediği Zonguldak Kokaksu yemekhanelerine sağlık ekipleriyle birlikte habersiz gidildi. Yemeğe henüz başlanmadan pişirilmiş tüm yemeklerden numune alındı. Yapılan incelemede Asma, Kilimli, Kokaksu, Gelik ve İhsaniye yemekhanelerinde işçiye eksik yemek verildiği tespit edildi. Erzak ambarlarındaki gıda maddelerinin ise düşük kalitede oldukları, böceklenmiş ve gıda değeri azalmış delikli fasulye, mercimek ve kokuşmuş bulgurlar olduğu görüldü; tahlil edilmek üzere Hıfzıssıhaya gönderildi. Belgeye göre işçilerin çalışma saatlerine bakıldığında saat beş buçuktan ona kadar ocak işlerinden çıktıktan sonra sabah çorbasını; saat on iki on dört arasında iki öğünde gösterilen yemeği bir seferde yedikten sonra kesintisiz sekiz saat ocakta çalışıyorlardı. Gece yarısı ocaktan çıktıktan sonra ise yemek verilmezdi. Aynı şey ikinci vardiyada çalışan işçiler için de geçerliydi. (BCA. 030.10, YN: 161.160.3, 5-8).

Tablo 1. 1941 yılı Haftalık yemek çizelgesi (BCA. 030.10 YN: 161.160.3, 17).

GÜN	SABAH ÇORBASI	ÖĞLE YEMEĞİ / AKŞAM YEMEĞİ
PAZAR	Unlu Bulgur	Etli Nohut, Bulgur Pilavı, Hoşaf
PAZARTESİ	Unlu Mercimek	Etli Fasulye, Bulgur Pilavı, Hoşaf
SALI	Unlu Bulgur	Etli Nohut, Pirinç Pilavı
ÇARŞAMBA	Unlu Fasulye	Etli Mercimek, Bulgur Pilavı
PERŞEMBE	Unlu Mercimek	Etli Fasulye, Bulgur Pilavı, Hoşaf
CUMA	Unlu Bulgur	Etli Nohut, Makarna
CUMARTESİ	Unlu Fasulye	Etli Mercimek, Bulgur Pilavı

Atatürk döneminde temelleri atılan Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının çelikhanesi 9 Ocak 1940’ta, haddehanesi/ham demir madenin eritildiği fırın 3 Nisan 1940 tarihinde işletmeye açıldı (Koç, 2011). İkinci Dünya Savaşı devam ederken Karabük Demir-Çelik Fabrikasında iç

piyasanın ihtiyacı olan demir, demir çubuk ve çivi üretimiyle ilgili atılımlar yapılmaya çalışıldı. Yurtdışına, çivi üretimi için gerekli tesisatın alınmasıyla amacıyla sipariş verildi. Ancak savaş devam ettiğinden siparişler Türkiye'ye ulaşamadı. Bu sebeple İstanbul'daki özel demir fabrikalarında ve Karabük fabrikasında 12,16 milimetrelik demirleri çivi teline çevirmek için çalışmalar yapıldı. Yine Kırıkkale'deki fabrikada dökme parçası yapılmaya çalışıldı (TBMM Zabıt 1941a, 245). 1941 yılı içerisinde Karabük Fabrikasında Türkiye'de ihtiyaç duyulan çubuk demir imaline başlandı (BCA 030.10.52.229.5, 2). Karabük'te 1940 yılı içinde 130 bin ton ham demir üretilirken 90 bin ton demir işlendi. Su borularının imal edileceği bir şube açılması planlandı (Cumhuriyet 1941a). 1941 yılının ocak ayına gelindiğinde Karabük Fabrikasında yüksek fırınlardan yalnızca biri faaliyettedir. Buna rağmen pik demir, sac, inşaat demiri yanında hayvan nalı, araba tekerleği demiri, katran, kok kömürü üretimi yapıldı (Cumhuriyet 1941b, 5). Aynı yıl içinde Karabük Fabrikasında çalışan Safranbolu işçileri Safranbolu-Karabük arasında işleyen otobüs ücretleri hakkındaki şikâyetlerini gazeteye yazdılar. Buna göre, işçileri taşımak için ucuza benzin ve lastik almalarına rağmen Karabük'e gidiş-dönüş ücreti olarak kişi başı 50 ücret alıyorlardı. 100-150 kuruş yevmiye alan çalışanların bir kısmı Safranbolu-Karabük arasında işleyen otobüslerden birkaçı başka yerlerde çalıştırılmak için gönderilip son kalan otobüsün ise birkaç güne satılacağını öğrenen işçiler vasıta probleminin çözülmesini istediler (Cumhuriyet 1941c).

İngiltere'yle yapılan anlaşma gereğince, Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının müdürlük işletmesinin İngilizler tarafından yapılması, 31 Aralık 1940 tarihine kadar sürdü. Bu tarihten sonra askeri gerekçelerle fabrikanın idaresi Türk yetkililere devredildi. İngiliz Tuğgeneral Witham, "Karabük Demir Çelik Fabrikaları Hakkında" rapor hazırladı. Bu raporda İngiliz mühendislerin yetkisizleştirilmelerinin ve Türk idarecilerle olan idari anlaşmazlıkların fabrikanın üretimini aleyhine olduğunu belirtti. Fabrikanın beklenen verimi gösterememesinin sebebi olarak tecrübesiz işçi ve idarecileri sorumlu tutarak fabrikaların hasara uğradığı üzerine dikkatleri çekti (Kütükçüoğlu, 2009). Nitekim sonraki yıllarda TBMM'de fabrika hakkında yapılan değerlendirme Witham'ın 1942'de yazdığı raporun içeriğini doğrular niteliktedir. 1932'de faaliyete geçen Kırıkkale Çelik Döküm ve Haddehanesi, ilk iş olarak ray imalatına başlamıştı. 1937'ye kadar senede 50-55 kilometre olmak üzere üç yılda 180 kmlik rayı demiryollarına teslim ederken her bir kilosunu 11-12 kuruşa mal etti. Askeri fabrikalar, Karabük fabrikasına yardım ederek ray imal edilmesini sağlamaya çalıştı. Fakat Karabük'ün buna rağmen senede ancak 3 bin ton ray demiri verebileceği belirtildi ki bu da 37 kilometreye karşılık gelmektedir (TBMM Zabıt 1945a). Ayrıca fabrikanın çelikhane ve haddehanesi iyi

durumda olmadığı için çivi, iğne, tel gibi ihtiyaç maddeleri üretilmediği kayıtlara geçti (TBMM Zabıt 1945a).

Savaş yıllarında karşılaşılan bir diğer sorun akaryakıt ihtiyacıdır. Bu amaçla Türkiye'nin çeşitli yerlerinde petrol aramaları başlatıldı. Hatay'ın Arsus mevkiinde petrol arama çalışmaları için sondaj yapıldı. Raman Dağında yapılan sondaj çalışmasında 1.050 metrede petrol bulundu (TBMM Zabıt 1940b). Raman'da bulunan petrolün üretime elverişli olması Türkiye'de sevinçle karşılandı. Çünkü 1937'de petrol ve motorin ithalatı 125 bin ton, 1938'de 160 bin ton ve 1939'da 180 bin tona yükseldi. Türkiye'nin yıldan yıla petrol ihtiyacının artmış ve savaş zamanında petrol ithalat zorlaşmıştır (Cumhuriyet 1940b, 2). İlk açılan kuyudan günde 15 ton üretilbileceği anlaşıldı. Türkiye'nin günlük petrol ihtiyacı 500 ton olduğu için 30 kuyu açılmasına karar verildi. MTA, petrol sahasının genişliği ile ilgili araştırmalar yaparken kuyu sondaj yerlerini belirlemeye çalıştı (Cumhuriyet 1940c). Raman'da bulunan petrolün rezerv olarak çıkartılmaya elverişli olduğu MTA tarafından tetkik edildi. Petrol bulunan mevkiinin tren yolu güzergâhına yakın olması, arazinin akıtma tesisatıyla petrolün istasyona kadar indirilmesini mümkün kılması üretimin kısa sürede yapılmasına olanak vereceği anlaşıldı (Cumhuriyet 1940a). Arama faaliyetlerine ek olarak İngiliz ve Amerikan şirketlerinin, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yeterli akaryakıt sağlayamaması üzerine (Tekeli, 2016), Milli Korunma Kanunu kapsamında 18 Şubat 1941'de Petrol Ofisi kuruldu. Ofisin görevleri arasında her tür petrol ürünü ve petrol satın almak, gerektiğinde stoklamak, ürünlerin fiyatlarını belirlemek ve ürünlerin sevkiyatını gerçekleştirmek bulunmaktaydı (Aydın 2019, 419

1939-1945 arasında bakır üretimine önem verildi. Zira İkinci Dünya Savaşı sırasında dış piyasada bakıra duyulan ihtiyaç arttı. Başta Almanya olmak üzere merkezi Avrupa'da bakıra duyulan ihtiyaç Türk bakırlarını kıymetlendirdi. Savaş sırasında yapılan ticari anlaşmalarla bakır çok kâr bırakan fiyatlarla satılabildi. Örneğin 9 Ekim 1941 tarihli Türk-Alman Ticaret Anlaşmasıyla Almanlara taahhüt edilen 12 bin ton bakırın tonu 900 liradan satıldı. Özellikle 1943 yılının başından itibaren harp imalatı dolayısıyla bakıra ihtiyaç daha da artınca bakırın ton satış fiyatı 1.600 liraya kadar çıktı. Ancak Ağustos 1944'te Almanya ile olan tüm ilişkilerin kesilmesi bakır ihracatının durmasına sebep oldu (BCA. 30.18.01.02, YN: 109.78.8, 1-2). 15 Ekim 1938 tarihinde Türk-İtalya hükümetleri arasında Ticaret Antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmaya bağlı olarak Türkiye'nin İtalya'ya vermesi gereken krom ve kömür madenlerinde savaşın başlaması üzerine sıkıntı yaşandı. 1940 yılında Türkiye, belirtilen miktarlarda maden sevkiyatı yapamayacağını İtalya'ya bildirildi. İtalya, taahhüt edilmiş olan krom kontenjanının tamamı olmasa bile bir kısmının verilmesinde ısrarcı olunca 31 bin ton olarak taahhüt edilen

kromun 7 bin tona indirilmesine karar verildi (BCA. 30.18.1.2, YN: 91.65.17, 10). Ayrıca İngilizlere yapılan krom taahhüdünün yerine getirilmesi için Guleman madeninden Mersin'e 100 bin ton cevherin taşınmasının sağlanması talep edildi. Gerekli tedbirler alınarak Şubat 1942'de 6300 ton ve mart ayı içinde 4327 ton krom taşındı. Mersin'de 12 bin ton krom birikti ve karadan krom naklinin günlük 250 tona çıkarılmasına çalışıldı (BCA. 030.10, YN: 169.176.14, 1). 1940 yılı içinde Ergani Bakır Madeninde, askeriye için gerekli olan saf bakırın üretilmesinde başarı gösterildi. Keçiborlu Kükürt Madenlerinin tesisatları genişletildi. Divrik demir, Murgul bakır, Bolgardağı ve Keban kurşun madenlerinin tesisatlarının yapımına devam edildi (TBMM Zabıt 1940b). 14 Nisan 1941'de Murgul Bakır Fabrikasının, elektrik barajı tüneline patlama meydana geldi. Patlama esnasında tünelde çalışmakta olan biri İngiliz olmak üzere yedi kişi ve onları kurtarmak için tünele giren ekipten dokuz kişi öldü. Patlamanın sebebinin sabotaj olup olmadığının araştırılmasına karar verildi (BCA. 030.10.101.652.22, 3-4). 60.000 kilovatlık Çatalağzı santralinin ihalesi yapılarak inşasına başlandı (TBMM Zabıt 1940b, 5-6).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında madencilikle ilgili yapılan bir diğer önemli faaliyet maden kanununun geniş olarak ele alınmasıdır. Maden nizamnamesi ilk kez 1907'de son kez 1924'te eski harflerle basıldı. Meşrutiyet devrinde iki kez, Cumhuriyet devrinde altı kez düzenleme geçirdi. Ancak en geniş kapsamlı yapılan düzenleme Mayıs 1942 tarihinde başlandı (TBMM Zabıt 1942a). 17 Haziran 1942'de "Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun" kabul edildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu zamanında kabul edilen ve Cumhuriyet döneminde de uygulanan maden kanunu yeniden ele alındı (İleri, 2009). Bu kanunun üçüncü maddesiyle keşfedilen madenlerin ihale edilmesi için gerekli olan koşullar belirlendi. İşletilecek olan madenlerin ihalesi İcra Vekilleri Heyeti kararına bırakıldı. İcra Vekilleri Heyeti eğer madeni devlet müessesine ihale ederse madeni bulan kişiye "bulma hakkı" ödenmesine karar verildi. Beşinci maddesiyle aynı yerde bulunan aynı cins madenlerin birleştirilme kararı yine İcra Vekilleri Heyetine verildi (Resmi Gazete 1942).

3.2.2 Saraçoğlu Hükümetleri Döneminde Madencilik (9 Mart 1942-7 Temmuz 1946)

Başbakan Refik Saydam, Temmuz 1942'de vefat edince Birinci Saraçoğlu Hükümeti (9 Mart 1942-7 Temmuz 1946) kuruldu. Refik Saydam'dan farklı olarak Saraçoğlu "devletçi" anlayış yerine "piyasacı" anlayışını benimsendi. Tarım ve gıda ürünleri üzerindeki devlet denetimini en aza indirdi. Bu durum fiyatları arttırdı (Öztürk, 2013). Artan fiyatlar karşısında önlem almak isteyen hükümet, memurlara ve dar gelirlilere narh üzerinden odun ve kömür satmaya karar

verdi. Memurlar için 40 ton kömür; halk için 5 bin ton kömür ayrıldı. Ayrılan kömürler Mahrukat Ofisi tarafından Bulgaristan'dan kömür getirterek kışın kömürsüz kalınmaması için önlem alınmaya çalışıldı (Cumhuriyet, 1945b). Zira Türkiye, 1941 kışına 250 bin tonluk stokla girmişken 1942 yılı stoku 50 bini bulamamıştı. Özellikle tren yolu taşımacılığının artması, fabrikaların gece-gündüz çalışması, kömür üretim aletlerinin eskimesi stokları azaltan nedenler arasındadır (Cumhuriyet 1942c). Ek olarak 1942 yılının sonbaharında Karadeniz'de bir önceki seneye göre daha çok fırtına olması yük gemilerinin seferlerini aksattı. Bayram günlerinde işçilerin ailelerinin yanlarına gitmesi de kömür üretimini azaltan sebepler arasındadır (Cumhuriyet 1942e). İş kazalarının en çok yaşandığı yerler %55 oranıyla maden ocaklarıdır (Tekeli, 2006). Örneğin Ocak 1942'de Zonguldak'ta bulunan Çamlı ocağında yaşanan grizu patlamasıyla ilk belirlemelere göre altmış üç işçi hayatını kaybetti. Hayatını kaybeden işçilerin ailelerine hükümetçe tazminat verilmesine karar verildi (Cumhuriyet 1942a).

Tablo 2 Ereğli Kömür Havzasında İş Kazalarının Durumu (Tekeli, 2006)

YIL	ÖLÜ SAYISI	YARALI SAYISI
1938	82	2.714
1939	130	2.819
1940	125	3.444
1941	75	3.274
1942	108	3.154
1943	72	4.039
1944	83	3.817

Zonguldak maden işletmesinin zarar etmeye başlaması üzerine hükümet kömür fiyatlarına zam yapmaya karar verdi. Devlet işletmelerine tonu 14 liraya, özel işletmelere ise 9 liraya verilirken fiyatın 21 liraya çıkartılması uygun görüldü. Isınmak için kullanılan kok kömürüne ise zam yapılmadı (Cumhuriyet 1942c, 5). Ekim 1942'de İstanbul'da stoklarda kömür kalmadığı için satışlar durdu. Bunun üzerine Sakarya Vapuruyla, Zonguldak'tan 3200 ton kok kömür İstanbul'a gönderildi. Daha fazla kömür çıkartmak için Zonguldak'taki işçi sayısı 22 bine yükseltildi (Cumhuriyet 1942d). 1943 yılına gelindiğinde askeri birliklerin yer değiştirmeleri, demiryolu yük ve yolcu taşıma talebinde artışa neden olması maden kömürü tüketimini arttırdı (Tekeli, 2016). Ancak artan bu talebi üretim karşılayamadı. Kömür üretimi 1941'de 3 milyon tonu biraz geçti. 1942'de ise üretim ancak 2,5 milyon ton civarında gerçekleştirdi. 1943 yılı bütçesine kömür ihtiyacının karşılanabilmesi amacıyla Garp Linyitlerinin kullanılmasına karar verildi. İşletme için gerekli olan yatırımın yapılması amacıyla bütçe ayrıldı (TBMM 1943a).

Linyitin nakliyesinin kolaylaştıracak olan Tavşanlı'nın tren hattına bağlanması için 12 kilometrelik yolun 1943 Eylül'üne kadar bitirilmesi planlandı (TBMM 1943c). Ek olarak üretilen kömürün nakledilememesi sorun oldu. Nakliye sorunun çözülebilmesi için motor inşasına önem verildi. Elde bulunan vapurlar tamir edilmeye başlandı (TBMM 1943b). Kömür üretimin istenilen seviyeye gelememesinin bir diğer sebebi ise kömür havzasında kalifiye işçinin bulunmamasıdır. Özellikle mühendis ve işçiler arasında bir teknik eleman sınıfı olmadığından çavuş yetiştirme okulu vasıtasıyla bu sorun çözülmeye çalışıldı (TBMM 1943c). İngiltere senede 200-300 milyon ton kömür çıkartırken Türkiye'de ancak 3 milyon ton çıkartıldı. İngiltere'de bir işçi 3-4 bin ton kömür çıkartırken Türk işçisi toprağıyla birlikte ancak yarım ton kömür çıkartabilmişti. Kalifiye eleman için ihtiyarlık sigortası yapılması önerildi (TBMM Zabıt 1945a)

Tek sorun kömür üretiminde değildir. Kükürt ve bakır madenlerinde ise standardizasyon sorunu vardı. Özellikle harp sanayisinde kullanılan bakır, temizlenmeden Türk harp sanayisinde kullanılma imkânı bulamadı. Benzer bir sorun Keçiörlü'da üretilen kükürt madeni için de geçerliydi. Kara barut ve dumansız barut imalinde Türkiye, İtalya'dan ithal edilen kükürtü kullanmak zorunda kaldı. Ayrıca savaş sırasında Amerika'dan kükürt ithal etti. Amerika'dan patlayıcı yapımında kullanılan kükürtün ithal edilememesi olasılığına karşı Keçiörlü kükürtlerinin harp sanayisinde kullanılabilir ölçüde temizleme ve ayrıştırılmaya tabi tutulması istendi (TBMM Zabıt 1944a). İki madenin de piyasada pahalı olması şikâyetleri beraberinde getirdi. Örneğin Ziraî donatım kurumuna gönderilen Keçiörlü kükürtleri kurum tarafından bağcılara torbası 11 liraya satıldı. Bakırın tonu 450 liraya mal olurken nakliye masrafının 350 lira olması, bakırın İskenderun'da 800 liradan satılmasına sebep olduğuna dair söylentiler çıktı (TBMM Zabıt 1945a).

1943 yılı içinde çeşitli yerlere ihraç edilecek olan 40.000 ton kromun zamanında sevki için de tedbirler alındı (TBMM 1943b). İkinci Dünya Savaşı sırasında krom ihtiyacı özellikle Alman silah sanayisi için ihtiyaç haline gelmiştir. Türkiye ile Almanya arasında yapılan, Clodius Anlaşması olarak anılan sözleşmeyle Türkiye, 1943-1944 yıllarında Almanya'ya 90 bin ton krom satmayı kabul etti (Özduman, 2008). 1944 yılının ilk iki ayında Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom ihracatı artarak 46.783 tona ulaştı (Doğan, 2014). Savaş harp sanayisi için önemli olan krom madeninin Almanya'ya çok miktarda gitmesi İngiltere tarafından hoş karşılanmadı. Times gazetesinde, konuyla ilgili çıkan bir haberde Almanya ile Türkiye arasında yapılan ticaretin durdurulmasının müttefikler açısından önemli olduğu söylendi (Cumhuriyet 1944a).

1943 yılına gelindiğinde Raman'da dört kuyuda sondaj yapıldı, 1 ve 5 numaralı kuyularda petrol bulundu. Ayrıca günde 400 litre petrol üretilebildi. 6 numaralı bir kuyu daha açılarak 1300 metreye kadar sondaj yapılması düşünüldü. Bu kuyudan alınacak neticeye göre Raman Dağında aramalara devam edilip edilmeyeceği kararına varılması planlandı. İngiliz bir uzman davet edilerek arama çalışmalarının doğru yapılıp yapılmadığı incelendi. Ayrıca bir Amerikalı uzman da aynı amaçla davet edildi (TBMM Zabıt 1943c). Mart 1945'te Raman'daki petrol arama kampında kullanılan patlayıcı maddelerin ateş alması üzerine patlama meydana geldi. Kazada bir Amerikalı uzman, bir ustabaşı ve işçi öldü (Cumhuriyet, 1945a).

15 Haziran 1944'te Karabük Demir ve Çelik Fabrikasına bağlı olarak sülfürik asit ve süper fosfat fabrikası açıldı (Kütükçüoğlu, 2009). Böylece Sümerbank kanalıyla kurulan fabrika 50 milyon liraya mal oldu (Çehreli, 1966). Raman'da 1945 yılında günde beş ton üretime olanak veren petrol rezervine ulaşıldı. 1947'de "İnönü" adı verilen dokuzuncu kuyudan günde 60 bin ton petrol üretilmeye başlandı (Tekeli, 2016).

Ergani Bakır İşletmelerinin sermayesi Etibank ve İş Bankasının elindedir. 31 Ekim 1944'te çıkartılan 376/8 ve 381/5 sayılı kararlarla bazı şahısların ve İş Bankasının elinde olan hisselerin tamamı satın alınarak tüm sermayesi Etibank'a devredildi (Demir, 2010). İkinci Dünya Savaşı yılları içinde Türkiye'de 1939'dan sonra demir üretiminin tamamı, 1941 yılında taş kömürü üretiminin tamamı, 1945 yılında linyit kömürü üretiminin %81'i, krom üretimin %57'si ve kükürt üretiminin %91'i devlet eliyle yapıldı (Tamzok, 2008).

4. Sonuç

Karabük Demir ve Çelik Fabrikası, Ergani Bakır İşletmesinin temelleri Atatürk Döneminde atılmış, İsmet İnönü Döneminde işletme faaliyetlerine başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında madencilikğin temel sorunları arasında kalifiye işçinin olmaması, üretilen ürünlerde standart yakalanamamış olması, nakliyenin zor olması vardır. Üretilen madenlerinin sevkini kolaylaştırmak için yeni liman ve yol yapımına önem verilmiş, çalışmalar yapılmıştır. Ancak yeterli olmamıştır. Raman'da petrol rezervinin bulunması, bu sahadaki araştırmaların artmasına olanak sağlamıştır.

Milli Koruma Kanunu kapsamında kömür ve bakır işletmelerinin denetimi/üretimi devlet eliyle yapılmaya başlandı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Etibank bir anlamda devletin madencilik alanındaki resmi kurumu oldu. Etibank, Karabük Demir Çelik Fabrikaları başta olmak üzere Türkiye'de faaliyet gösteren tüm sanayi kuruluşlarının, demiryollarının ve ordunun kömür

ihtiyacını karşılamaya çalıştı. Bakır ve krom, İkinci Dünya Savaşı sırasında önem kazanınca Türkiye döviz girdisi elde etmek amacıyla bu iki madeni dış piyasaya ihraç etmiştir.

17 Haziran 1942’de “Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun” kabul edildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu zamanında kabul edilen ve Cumhuriyet döneminde de uygulanan maden kanunu yeniden ele alındı. İkinci Dünya Savaşı yılları içinde Türkiye’de 1939’dan sonra demir üretiminin tamamı, 1941 yılında taş kömürü üretiminin tamamı, 1945 yılında linyit kömürü üretiminin %81’i, krom üretiminin %57’si ve kükürt üretiminin %91’i devlet eliyle yapıldı.

Maden işçilerinin ise hem beslenme hem de ulaşım ile ilgili sorunları vardı. Yine işçiler için “ihtiyarlık sigortası” yapılması gündeme getirilmiştir. Ancak incelenen dönem içerisinde bu sorunların giderildiği veya iyileştirildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Başka çalışmalarda bu dönem işçilerinin sorunları ve çözümü ile ilgili araştırma yapılabilir.

Sonuç olarak savaş yıllarına tesadüf eden bu dönemde madenlerin üretilmesinde istenilen standarda ve randımına ulaşamamış olmasına rağmen özellikle Almanya başta olmak üzere Orta Avrupa ülkelerine maden ihraç edilerek döviz girdisi sağlanmıştır.

Kaynaklar

Aydın, M. K., 2019. *Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Uygulamaları*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 29/1.

Atay, F. R. (3 Temmuz 1934). *Müddetli Program*. Hâkimiyet-i Milliye.

Cumhuriyet (1939a, 1 Nisan). Saf Bakır İstihali.

Cumhuriyet (1940a, 25 Nisan). Siird Vilayetinde Petrol Bulundu.

Cumhuriyet (1940b, 26 Nisan). Siirdde Bulunan Petrol Menbaı.

Cumhuriyet (1940c, 25 Temmuz). Yurtta Petrol Faaliyeti.

Cumhuriyet (1941a, 18 Kasım). Karabük’te Demir ve Çelik İmalatımız.

Cumhuriyet (1941b, 2 Ocak). Karabük Fabrikası İstihsalatı Artıyor.

Cumhuriyet (1941c, 6 Ağustos). Karabük Fabrikası İşçilerinden Bir Kısmının Haklı Dileği.

Cumhuriyet (1942a, 9 Aralık). Çamlı Kömür Ocağında Facia.

Cumhuriyet (1942b, 12 Kasım).Mahrukat Ofisi Mahallelere Kupon Dağıtıyor.

Cumhuriyet (1942c, 12 Kasım). Başvekilin Mecliste Mühim Beyanatı.

Cumhuriyet (1942d, 22 Ekim). Kömür Havzasında Faaliyet.

Cumhuriyet (1942e, 20 Ekim). Münakalat Vekilinin Gazetemize Beyanatı.

- Cumhuriyet (1944a, 9 Nisan). Bir İngiliz Siyasi Muharririnin Mütealari.
- Cumhuriyet (1945a, 22 Mart). Raman Dağındaki İnfilakte Ölenler.
- Cumhuriyetin İlk ve Saltanatın son 22 Yılı İçinde Türk Madenciliği (Ekim 1945). *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası*. 2/34.
- Çehreli, A., 1966. Türkiye Demir ve Çelik İşletmelerinde İşçi-İşveren Münasebetleri. *Sosyal Siyaset Konferansları*. İstanbul. 137-150.
- Demir, Ö., 2010. *Ergani-Maden Bakır İşletmesi Tarihi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih anabilim Dalı yüksek lisans tezi. Elazığ.
- Doğan, H., 2014. *Cumhuriyet Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı Döneminde Almanya (1939-1945)*. Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Esirgen, S. Ö., 2011. II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre Menafii Umumiyyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun'un Kabulü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 65/ 4
- Ete, M., 1947. Türkiye Ekonomisinde Madenlerimizin Yeri ve Önemi. *Türk Ekonomisi*. 5/ 45-47.
- İleri, T., 2009. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Maden Politikaları (1923-1960)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih anabilim Dalı Doktora Tezi. Samsun.
- Koç, N., 2011. Türk-İngiliz Dostluğunun Tezahürü ve Karabük Demir Çelik Fabrikalarının Kuruluşu. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. Konya: 6/11.
- Kütükçüoğlu, M., 2009. *Milli Şef Döneminde Karabük*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. İstanbul.
- Neziroğlu, İ., Yılmaz, T., 2013. *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)* cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi.
- Ökçün, G. 1971a. *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları*. Ankara.
- Ökçün, G. 1971b. *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*. Sevinç Matbaası. Ankara.
- Özduman, A.R., 2008. *II. Dünya Savaşında Türk Basınında Türk-Alman İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.
- Öztürk, M., 2013. İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 32/54.

Önal, G., 2015. *Türkiye'nin Maden Kaynakları ve Ekonomiye Katkısı*. Madencilik. İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları. 69.

Resmi Gazete. 26 Ocak 1940.

Resmi Gazete 23 Haziran 1942.

Tamzok, N., 2008. Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 63/4.

TBMM Zabıt Ceridesi (11.09.1939b). Dönem 6, Cilt 5, Birleşim 39

TBMM Zabıt Ceridesi (11.09.1939a). Dönem 6, Cilt 2, Birleşim 18

TBMM Zabıt Ceridesi (12.01.1940a). Dönem 6, Cilt 8, Birleşim 24

TBMM Zabıt Ceridesi (1.11.1940b). Dönem 6, Cilt 11, Birleşim 1

TBMM Zabıt Ceridesi (20.04.1942a). Dönem 6, Cilt 24, Birleşim 49

TBMM Zabıt Ceridesi (20.04.1943a). Dönem 7, Cilt 1, Birleşim 3

TBMM Zabıt Ceridesi (20.04.1943b). Dönem 7, Cilt 2, Birleşim 23

TBMM Zabıt Ceridesi (20.04.1943c). Dönem 7, Cilt 2, Birleşim 29

TBMM Zabıt Ceridesi (26.05.1944a). Dönem 7, Cilt 10, Birleşim 62

TBMM Zabıt Ceridesi (25.05.1945a). Dönem 7, Cilt 17, Birleşim 62

Tekeli, İ., İlkin, S. 2016. *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Tez, Z., 2011. *Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi*. Doruk Yayınları: İstanbul.

Türk, H.S., 1979. Devletçe İşletilecek Madenler Hakkında Kanun Üzerine Açıklamalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 36/1.

Yorulmaz, Ş., 1994. *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi): İzmir.

Zarakoğlu, A., 1958. Türkiye'nin Maden ve Enerji Ekonomisinde Etibank. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 15/1

Web 1: <http://www.toplum.net/modules/wordbook/entry.php?entryID=5777/Madencilik-nedir+Madencilik-net>, erişim tarihi 10.11.2019.

Cumhuriyet Döneminde Maden İşletmelerinde İşçi Haklarını Belirlemeye Yönelik Bazı Düzenlemeler (Ergani Bakır İşletmesi ve Ereğli Kömür İşletmesi Örnekleri)

Some Regulations for Determining Workers Rights in Mining Enterprises During the Republic Period (Examples of Ergani Copper Factory and Ereğli Coal Enterprise)

Öğr. Gör. Dr. Özkan DEMİR¹

¹*Selçuk Üniversitesi Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, ozkandemir@selcuk.edu.tr, Mersin*

Özet

Osmanlı Devleti döneminde madenler işletilmiş ancak çalışan işçilere uzun bir dönem yasal hakları verilmemiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yasal düzenlemelere gidilebilmiş ve Ereğli kömür havzasında çalışan işçiler için Dilaver Paşa Nizamnamesi ile birtakım haklar verilmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar bu nizamnameden başka işçiler hakkında fazla bir çalışma yapıldığı söylenemez. TBMM'nin açılmasından sonra madenlere ve maden işçilerine önem verilmiş, hem verimlilik açısından hem üretimin artması noktasında maden işçilerinin haklarının iyileştirilmesi konusunda yasal düzenlemelere gidilmiştir. Çalışma konumuz olan Ereğli Kömür İşletmesi ve Ergani Bakır İşletmesi'nde çalışan işçilere sağlık, güvenlik ve mali haklar konusunda birtakım düzenlemeler yapılarak onların daha iyi koşullarda çalışmasına imkan sağlanmıştır. Bu iki maden işletmesinde işçilerin çalışma sürelerinin kısaltılması, bekar işçilere üç öğün yemek verilmesi, işçilerin barınabileceği yatakhaneler inşa edilmesi, işyerinde alınacak olan güvenlik önlemleri gibi konularda işçi hakları iyileştirilmiştir. Bu çalışmada planlı kalkınma dönemine kadar Ereğli Kömür İşletmesi ve Ergani Bakır İşletmesi'nde çalışan işçilerin ne gibi hakları olduğuna değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Barınma, Ereğli Kömür İşletmesi, Ergani Bakır İşletmesi, İşçi güvenliği, Maden işçileri

Abstract

Mines were also operated during the Ottoman Empire, but the workers were not given legal rights for a long time. Legal arrangements have been made since the mid-19th century and a number of rights have been granted to the workers working in the Ereğli coal basin with the Dilaver Pasha Regulations. It cannot be said that much work has been done about workers other than this arrangement until the Republican period. After the opening of the Turkish Grand National Assembly, importance was given to mines and mining workers, and legal arrangements were made to improve the rights of mining workers in terms of productivity and increase in production. Workers working in Ereğli Coal Enterprise and Ergani Copper Factory, which are our working areas, have been made possible to work in better conditions by making some regulations on health, security and financial rights. In these two mining factories, workers' rights have been improved on issues such as shortening the working hours of the workers, giving three meals to unmarried workers, building dormitories for workers, and security measures to be taken in the workplace. In this study, the rights of workers in Ereğli Coal Enterprise and Ergani Copper Factory will be mentioned for period up to the planned development period.

Keywords: Housing, Ereğli Coal Enterprise, Ergani Copper Factory, Worker safety, Mining workers

1. Giriş

Ülkelerdeki maden varlıklarının çeşidi ve miktarı kadar madenlerin çıkarılıp işlenmesi de bir o kadar ülkelerin gelişmişliği için önemlidir. Çoğu maden rezervi yer altı işçiliği ile gün yüzüne çıkartılmaktadır. Bu sebeple maden ocaklarında ve işletmelerinde çalışanların yani kısaca işçilerin haklarının iyi olması gerekmektedir (İleri, 2019). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki maden işletmeciliğinde yabancı egemenliği hakim olup Ereğli kömür yataklarında çalışan işçiler için ilk kez Dilaver Paşa Nizamnamesi ile yasal düzenlemeye gidilmiştir. 1867 yılında yürürlüğe konulan Dilaver Paşa Nizamnamesi ile Müslüman işçilere iki dini bayramda, Hıristiyan işçilere paskalya günlerinde tatil yapma imkânı sağlanmıştır. Ayrıca işçilere namaz kılma, Cuma günü en yakın mescide gitme ve Hıristiyanlar için Pazar ayinlerine katılabilme izinleri verilmiştir. Ayrıca 24 saatlik süre içerisinde iki vardiya üzerinden istirahat dışında on saat çalışma zorunluluğu, işçilerin barınmaları için gerekli olan koğuşların yapılması, hasta olan işçilere maden havzasındaki doktor tarafından muayene ve tedavilerin uygulaması da düzenlemeler arasında yer almıştır (Ülkekel, 2019). Bunun dışında işçilerin ocak dışında çalıştırılması yasaklanmıştır. Mecburi durumlarda 10 kuruş gündelik hesabıyla ocak dışında işçi çalıştırılabileceği belirlenmiştir. Ancak diğer maden ocaklarındaki günlük işçi ücreti düşünüldüğü zaman Ereğli'de ocak dışında 10 kuruş gündelik ile işçi çalıştırmanın maliyetli olduğu anlaşılmaktadır (Varlık, 1981)¹. Bunun yanında nizamnamede sadece erkeklerin çalışabileceği belirtilmesine rağmen kadınların da madenlerde çalıştırıldığı ifade edilmektedir (Yüksel, 2017).

Ereğli kömür havzasındaki yasal düzenleme ile madenlere araç-gereç ve işçi akışı düzenlenerek süreklilik sağlanmaya çalışılmıştır. Havza civarında yaşayan ve 13-50 yaş arasındaki bütün erkekler de ocaklarda istihdamı lazım gelen işçi sınıfından kabul edilmiştir. Ayrıca askerlik çağına gelip de kömür madeninde çalıştırılanlar askerlik hizmetini yerine getirme amacıyla istihdam edilmiştir. Kısaca yukarıda ifade edilen esaslar doğrultusunda tanımlanan hususlar 1921 yılında yapılan yasal düzenlemeye kadar devam etmiştir (Quataert, 2009).

---

¹ Dilaver Paşa Nizamnamesi'ne göre Zonguldak kömür ocaklarında çalışan bir işçi ocak dışında 10 kuruş yevmiye ile çalıştırılırken, aynı dönemde 1873 yılında Ergani Bakır Ocağı'nda bir işçi günde 5 kuruş, 1911 yılında günde ise 6,5 kuruş ortalama ile çalıştırılmıştır. Bu da göstermektedir ki ocak dışında işçi çalıştırmak işverene ekstra bir yük, işçiye ise normal mesaisi dışında daha fazla gelir elde etme anlamına gelmektedir. (Rakamlar için bkz. Varlık: 1981)

2. Yeni Türk Devleti'nde Maden İşçilerinin Haklarını Belirlemeye Yönelik İlk Çalışmalar

TBMM'nin açılmasıyla beraber ülkenin yeniden yapılanması için yasal düzenlemeler yapılırken bir yandan da işgalci güçlerle savaş hali devam etmekteydi. Buna rağmen madenlerde çalışan işçilerin haklarını ve çalışma koşullarını yeniden düzene sokmak meselesi meclis gündemine getirilmiştir (İleri, 2019). 2 Mayıs 1921 günü meclis gündemine gelen maden işçilerinin hukuki durumunu ele alan kanunun gerekçesinde şunlar ifade edilmiştir (Zabıt Ceridesi, 1921):

- Sermayedarlara servet kazandıran ancak daima ezilmiş ezilmeye mahkum bulunmuş maden işçilerinin maden sahiplerine karşı haklarını korumak ve daha insani bir hayat geçirebilmelerini sağlamak için bir kanun sureti kaleme alınmıştır.

Kanunun gerekçesinden de anlaşılacağı gibi yasanın amacı maden işçilerinin haklarını hukuki anlamda koruma altına almaktır. Bu sebeple 10 Eylül 1921 tarihinde mecliste kabul edilen 151 sayılı **Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun**, maden işçilerinin çalışma koşullarına ilişkin yeni Türk devletindeki ilk yasal düzenleme olarak kabul edilir. On beş maddeden oluşan bu kanun işçilerin çalışma yaşı, çalışma süreleri, mesleki eğitimleri, sağlık durumları, kaza durumunda yapılması gerekenler gibi konuları barındırmaktadır. Bu kanuna göre, madenlerde çalışan işçilerin ihtiyacı için yatakhane ve hamam yapılması zorunlu tutulmuştur. Maden işçilerinin zorla çalıştırılması ve 18 yaşından küçük işçilerin ocaklarda çalıştırılması yasaklanmıştır. Hasta ve kaza geçirmiş olan işçilerin tedavi edilebilmesi için işverenler, maden civarında hastane, eczane ve doktor buldurmaya mecbur tutulmuştur. Kanuna göre ocaklarda günlük çalışma süresi sekiz saate düşürülmüş, bir işçinin bu süreden fazla çalışmaya zorlanamayacağı kabul edilmiştir. Mesai dışında işçi çalıştıran işverene, günlük yevmiyenin iki katını vererek işçi çalıştırabilmesine imkan verilmiştir (Düstur, 1929).

Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde yer alan zorunlu çalışmaya dair uygulama son bulmuştur. 151 sayılı kanunla Dilaver Paşa Nizamnamesi'ndeki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır (Yüksel, 2017). Bu kanun, doğrudan koruyucu sosyal politika önlemlerini oluşturması bakımından önem taşır. Yani asıl amacı işçilerin çalışma şartlarını düzenleyip, haklarını korumaktır (Özdemir, 1998).

151 sayılı kanuna dayanarak 22 Temmuz 1923'te² **Amele Birliği** adıyla bir teŖkilat kurulmuŖtur. Bu kurum TBMM tarafından kurulan ilk sosyal yardım kurumu olması bakımından önem taŖır. Amele Birliği iŖçilerin çıkarlarını gözetmek, iŖveren ve iŖi arasındaki sorunların çözümünde iŖi temsilcisi olarak hareket etmek, gerektiğinde iŖilere yardımda bulunmak gibi konularda sosyal yönden iŖi haklarını savunmuŖtur (İleri, 2019). Amele Birliği, iŖilere gündelik yardım, ölen iŖilerin defin masrafı, hastalık yada malul hallerde iŖten ayrılanlara verilen son yardım, doğum yardımı, sağlık harcamalarına yardım, iŖilere ikraz (faizsiz borç para) gibi destekler vererek alıŖmalarda bulunmuŖtur (Karakök, 2011). Amele Birliği'nin faaliyete geçmesinden sonra ise Zonguldak kömür havzasında faaliyet gösteren çoğu yabancı sermayeli kömür kumpanyaları Birliğe cephe almıŖlardır. Bunun sebebini ise iŖverenlerin sandıklar için prim ödemek zorunda olmaları oluŖturmuŖtur. İŖilere yapılacak yardımlar ise nakdi yardım ve tedavi yardımı Ŗeklinde verilmiŖtir. İŖiye ve ailesine doğrudan para ile yardımı yapılmakla beraber, iŖi ve ailesinin sağlık harcamaları için hastane ve yol masrafları birlik tarafından karŖılanmıŖtır (Yelek, 2017).

Lozan BarıŖ AntlaŖması grŖmelerinde yaŖanan kesinti döneminde İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresi'yle ekonomiyi ilgilendiren alanlarda önemli kararlar alınmıŖtır. İŖi kesiminin temsilcilerinin de önerileriyle genel anlamda iŖi sınıfatıyla alıŖan sektörlerde iŖi haklarında düzenlemelere gidilmiŖtir. Buna göre maden iŖilerini ilgilendiren hususlar **İzmir İktisat Kongresi** kararlarında Ŗu Ŗekilde yer almıŖtır (İnan, 1982);

- (Madde 5) Ziraattan baŖka sanayi iŖileri ve bütün iŖiler için bir saat istirahat hariç alıŖma süresi sekiz saat olarak belirlenmiŖtir.
- (Madde 7) Maden ocaklarında alıŖan iŖiler için altı saatlik alıŖma bir gündelik olarak kabul edilmiŖtir. Ayrıca on sekiz yaŖın altında olanlarla, kadınların alıŖtırılması yasaklanmıŖtır.
- (Madde 21) Maden ocakları ve orman iŖletenler fabrika civarında bir hastane ve maden ocaklarında iŖiler için mutlaka bir parasız hamam yapmaya mecbur tutulmuŖtur.

---

² BaŖka bir kaynağa göre Amele Birliği'nin 1923'ten önce kurulduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. 1338 (Eylül 1922) tarihli yevmiye defterinde Amele Birliği Teavün Sandığı için yapılan bir kesintiden bahsedilmektedir. "Amele Birliği Teavün Sandığı Eylül 338 zarfında zikr-i ati hesaplara ber vech-i zir amele istihkakı olarak tahakkuk eden..." Ŗeklindeki ifadeye göre Amele Birliği'nin 1923 öncesinde var olduğunu, ancak tam olarak hangi tarihte kurulduğuna dair bir neticeye varılamadığını belirtmekte fayda bulunmaktadır (Aytekin, 2007).

- (Madde 24) Şirket, maden, tuzla ve orman işletenler fabrikalarının yakınında işçiler için sıhhi ev yapmaya mecbur tutulmuştur. Ev yapmayanlar işçilerin tutacakları evler için kira yardımı vermekle yükümlü tutulmuştur.

İzmir İktisat Kongresi kararlarında da görülmektedir ki maden işçilerinin hakları konusunda günümüzde bile göz önünde bulundurulmayan hususlar gündeme getirilmiştir. Maden ocaklarında çalışan işçilerin sekiz saat yerine altı saat olarak çalışacak olmaları, bu sektörün yorucu ve oldukça zahmetli bir işkolu olduğunun en açık kanıtı sayılabilir. Bu kararlar göstermektedir ki işçi hakları Yeni Türk Devleti'nin önemseydiği konuların başında gelmektedir.

3. Planlı Sanayi Döneminde Maden İşçilerinin Haklarına Yönelik Düzenlemeler

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde daha çok kömür ocaklarındaki işçilerin haklarına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Fakat 1930'lu yıllara gelindiğinde bağımsız ekonomi politikası doğrultusunda ortaya konan çalışmalar sonucunda sanayi planları yapılarak millî iktisat düşüncesiyle sanayi tesisleri kurulmaya başlamıştır. Maden, kimya, dokuma gibi alanlarda açılan fabrikalarda çalışan işçilerin hakları için yeni düzenlemeler devreye konmuştur. 1936 yılında maden işçilerinin haklarını belirlemeye yönelik önemli düzenlemelere gidilmiştir. Bunlardan ilki 17 Kanun-ı Sani (Ocak) 1936'da Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren *Ereğli kömür havzası maden ocaklarında çalışan amelenin sıhhi ihtiyaçlarının teminine dair nizamname*'dir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün imzasıyla yürürlüğe giren kararname 10 maddeden oluşmakta olup hasta olan ve kazaya uğrayan işçiler ile işçi ailelerinin tedavisi şeklinde iki bölüme ayrılmıştır (BCA. 030.18.01.02/60.100.16). Nizamnameye göre oluşturulacak dört kişilik sağlık komisyonunun kararı doğrultusunda ne kadar hasta evi, revir, eczane ve nerede ne kadar hekim bulundurulacağı belirlenecektir. Ereğli kömür havzasında çalışan işçilerden hasta olanlarla kazaya uğrayanlar bu tedavi yerlerinde ücretsiz tedavi olacak, ilaçlarını ücretsiz olarak alacaktır. İşçi ailelerinden de havza dahilinde oturan ve kendi geçiminde olan ailelerin tedavileri ücretsiz olarak yapılacaktır. Ayrıca tedavi karşılığı olarak Amele Birliği tarafından komisyona bedel ödenecektir (Resmi Gazete, 1936a). 3811 sayılı kararnameden anlaşıldığı kadarıyla Ereğli kömür havzasında çalışan işçilerin sağlıklı bir şekilde çalışabilmeleri ve tedavileri için gereken düzenleme işçi sağlığına büyük önem verildiğini göstermektedir.

1936'daki ikinci düzenleme ise 8 Haziran 1936'da kabul edilen ve 15 Haziran 1936'da Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 3008 Sayılı *İş Kanunu'dur*. İş Kanunu, madencilik

sektöründe çalışan işçilerin haklarını belirlemeye yönelik diğer bir yasal düzenleme olmuştur. Kanunun çeşitli maddelerinde doğrudan madencilik sektörünü ilgilendiren hususlar bulunmakla beraber, işletme bazında değil de genel anlamda maden işçilerinin haklarına değinilmiştir. Kanunun 3. maddesinde “*her türlü maden yada herhangi bir maddeyi topraktan çıkarma ve taş ocakları işleri*” sanayi kolundan sayılarak işçi hakları iş kanununa göre belirlenmiştir. Kanunun 40. Maddenin (a) bendinde madenlerde, taşocaklarında yada her ne türlü olursa olsun yer altında veya su üstünde çalışılacak işlerde işçilerin kuyu, dehliz yada asıl yerlerine inmeleri ve girmeleri, ayrıca bu yerlerden çıkmalarında geçen zamanlar günlük kanunî çalışma süreleri içinde sayılacaktır. Bu sebeplerden dolayı işçi ücretlerinde eksiltmeye gidilemeyeceği de işverenlere bildirilmiştir. 49. maddede ise maden ocakları, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde 18 yaşını doldurmamış erkeklerin ve her yaşta ki kız çocukları ile kadınların çalıştırılması yasaklanmıştır (Resmi Gazete, 1936b).

1937’den itibaren Ereğli kömür havzasının devletleştirilmesiyle beraber işçilerin sosyal yaşamlarının iyileştirilmesine ilişkin devletçe çalışmalar da başlatılmıştır. İlk olarak yüz kişilik üç yatakhane inşa edilmiş, 1940 yılında havzada çalışan işçilerin % 62’sine yerleşme imkanı sağlanmıştır. Sosyal yardım servisi oluşturularak aylık dört lira karşılığında 3500 kalori besin değeri taşıyan günde üç öğün yemek ve bir kilo ekmek verilmiştir. 1939 yılı sonunda bu hizmetten faydalanan kişi sayısı 2318’e ulaşmıştır. Ancak yapılan denetimlerde işçi yemekhanelerinin hijyen açısından sıkıntılı olduğu ifade edilmiştir (Tuna, 2002).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yürürlüğe giren Millî Korunma Kanunu gereğince 16 yaşından büyük erkek çocuklarının maden işlerinde çalıştırılmasına gerekçe oluşturan kararname 18 Ocak 1941 tarihinde yürürlüğe girmiştir (BCA. 030.18.01.02/94.13.1). Bu tarihten itibaren Ereğli Kömür Şirketi ve Ergani Bakır İşletmesi’nde 16 yaşını doldurmuş erkekler de çalışmaya başlamıştır.

Dönemin Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Ahmet Hulusi Alataş tarafından 1941 yılında Ereğli kömür havzasında çalışan işçinin iaşe, barınma ve aşı vaziyetleri hakkında Başvekalete bilgi verilmiştir. Sorun olarak görülen hususlarda çözüme gidilmesi ve gerekenin yapılması için bakan tarafından talepte bulunulmuştur. Ayrıntılı bir şekilde sunulan belgede özetle şu hususlara yer verilmiştir;

İaşe noktasında yapılan kontroller sırasında işçilere günlük verilen gıdaların 3500 kaloriden eksik olduğu, kullanılan yağların asit oranlarının fazla olmasından dolayı tağşişe (hile) sebep

olunduğu anlaşılmıştır. İçme suyu noktasında ise uygun olmayan şartlarda suların temin edilmesinden dolayı işçilerin susuz kaldığı tespit edilmiştir. Barınma koşullarında da sobasız, karyolasız, zemini toprak barakalarda işçilerin kalmak zorunda olduğu, hatta kışın aynı yatağı 2 bazen 3 amelenin kullandığı, işçi binalarının çoğunda hamam ve banyo olmadığı için işçilerin düzenli olarak yıkanmadığı ve kirli kaldığı ifade edilmiştir. Yeni işçilerin işe girerken aşılınmaları konusunda sorumlu kişilerin sorumluluğunu yerine getirmemesinden dolayı tifo ve çiçek aşısı gibi aşıları yapılmadığından karahumma (tifo) hastalığının ocaklarda devam ettiği dikkat çekmiştir. Hatta temizlik konusunda havzadaki olumsuzluklar ve işçi aşılınmalarında gösterilen aksaklıklar Safranbolu, Devrek, Ereğli ve Bartın bölgelerine uyuz hastalığının yayılmasına yol açmıştır (BCA. 030.10.0.0/167.160.5).

1941-1942 yıllarında İktisat Vekili olan Sırrı Day, 9 Eylül 1941'de Başvekalet'e gönderdiği yazıda Etibank ve Sümerbank'a ait işletmelerde çalışan işçilerin sağlıklı ve verimli bir şekilde çalışabilmeleri için yapılması gereken uygulamalar konusunda talepte bulunmuştur. İşletmelerde sunulan yemeklerin cüzi miktarda da olsa ücretli olması sebebiyle işçilerin yemek yemediği, bunun da işçilerin takatlerinin düşmesine yol açtığı ifade edilmiştir. İşçilere ücretsiz yemek verilmesi ve iş elbisesi verilmesi konularında vergi kanununa aykırılık oluşturmadan ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yapılacak çalışmaların üretimi arttırmaya da yarayacağını söyleyen Sırrı Day, bu konudaki engellerin kaldırılması için çalışmaların yapılmasını istemiştir (BCA. 030.10.0.0/167.160.6).

Zonguldak kömür havzasının 1940'ta tamamen devletleştirilmesiyle Etibank'a bağlanan Ereğli Kömür İşletmesi, daha elverişli bir işletmecilik anlayışıyla yönetilmiştir. Devlet bütçesinden yararlanmak ancak bu şekilde mümkün olabilmiştir. Savaş döneminde çevre köylerden ve illerden yılda 15 asker gelip daha sonra köylerinde geri dönerken, devletleştirme sürecinden sonra artık kömür havzasına yerleşmiş, devamlı işçi sistemine geçilmiştir. Bu şekilde işçi bulma sıkıntısı da giderilmiştir. İşçi sağlığı ve beslenmesine azami derece önem gösteren Etibank, lojman ve tesislerin kurulmasını sağlamış, kendi işçilerine yemek vermiştir (Ulutan, 1987).

Tanin Gazetesi yazarlarından Galip Fuad, 1943 yılında Zonguldak Kömür Havzası'nı ziyaretinde gördüklerini gazete sayfasında paylaşarak işçilere yönelik çalışmalar ve işçilerin ne gibi hakları olduğuna dair önemli bilgiler vermiştir. Galip Fuad, 180 yataklı tam teşekküllü bir hastanede sağlık hizmeti alan işçilere ücretsiz bakıldığını, buna karşılık maaşlarından % 1 oranında kesinti yapıldığını ifade etmiştir. Amele Birliği'nden 1 Eylül 1942'de Ereğli Kömür

İşletmesi'ne devredilen hastanede bir yılda 5019 kişi yatarak, 30207 kişi de ayaktan tedavi görmüştür (Fuad, 1943).

4. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra İşçi Haklarını Düzenlemeye Yönelik Çalışmalar

Ergani Bakır İşletmesi'nde 1940'lı yıllarda memurlar dahil günde üç vardiya üzerinden 1900-2000 işçi çalışmıştır. Ergani Bakır İşletmesi'nin yer üstü işlerinde günde 3 saate kadar fazla mesai yapılabilmesi Koordinasyon Heyeti Reisliği'nin 16 Temmuz 1942 tarihli tezkere teklifiyle 1 Ağustos 1942 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe konmuştur (BCA. 030.18.01.02 / 99.67.9).

Ergani Bakır İşletmesi'nde çalışan memur ve işçiler, yakacak, barınma, yedirme, giydirme ve taşıma gibi yardımlarından faydalanmışlardır. Ergani Bakır İşletmesi ile Bakır Maden İşçileri arasında yapılan Toplu İş Sözleşmesi'nde, “tesis ve montaj işçilikleri hariç olmak üzere bu iş yerinde çalışan işçilerin hepsi bu sözleşmenin hükümleri kapsamındadır” denilerek işçilerin hakları güvence altına alınmıştır (Toplu İş Sözleşmesi, 1964).

Etibank'ın Ereğli Kömür İşletmesi'ni devralmasından sonra kömür havzasını ziyaret eden Gerhard Kessler, buradaki çalışma koşullarını yerinde gözlemleyerek önemli bilgiler vermiştir. Kessler'e göre İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kömür havzasında 119 ikamet kışlası inşa edilmiştir. Bu yatakhanelerde ranza şeklinde konulan 23.000 yatak mevcut olup ortalama her işçi yatakhanelerinde 200 yatak bulunmaktadır. Yatakhanelerin yanında toplamda 902 adet duş bölümü mevcuttur. Evli olan daimi işçiler için işletme tarafından inşa edilmiş evler vardır. Gerçekte mesken meselesi Ereğli-Zonguldak havzasının en başta gelen meselesidir. İşletmede bütün işçilere, en yükseği yer altında çalışanlara günde 3000-4000 kalori hesabıyla yemek verilmektedir. Ekmek, et, makarna, pilav, nohut, fasulye, sebze gibi yiyeceklerden oluşan üç öğün sıcak yemek işçilere sunulmaktadır. İşçileri spora yönlendirmek için spor sahaları inşa edilmiştir. En çok futbol ve voleybol oynanmakla beraber güreş de rağbet görmektedir. Spor karşılaşmalarında galip gelenlere kumaş, kundura ve yiyecek gibi mükafatlar verilmektedir. 214 yataklı hastane dışında, kömür havzasının beş bölgesinde 79 yatağın bulunduğu ve 9 doktorun çalıştığı revirler de bulunmaktadır. İşçiler tarafından haklarını savunmaları için bir birlik kurulmuşsa da Zonguldak'ta hakiki manada maden işçileri sendikası mevcut değildir (Kessler, 1949).

Kessler'in ifade ettiği işçi birliği 1946'da kurulmuştur. 17 Kasım 1946'da 99 maden işçisi bir araya gelerek Cemiyetler Kanununa göre Ereğli Kömür İşletmeleri Havzası Maden İşçileri

Derneği isimli bir teşkilat kurmuştur. Bu teşekkülün amacı, Ereğli Kömür Havzasında çalışan işçiler arasında tam bir birlik ve düzenlik yaratmak, her bakımdan kalifiye işçiler olmaya yarayacak kurslar ve yayınlar yapmak, dernek üyelerinin ölüm, hastalık, malûllük ve ihtiyarlık gibi hallerinde geride kalanlarına veya kendilerine para yardımında bulunabilecek bir biriktirme ve yardım sandığı kurmak, derneğe üye işçilerin kanun çerçevesi içinde her sahada haklarını ve sağlığını korumak şeklindedir. Derneğin faaliyet süresi beş ay sürmüştür, 20 Şubat 1947’de yürürlüğe giren 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları Kanunu gereğince derneğin sendika haline dönüşmesi gerektiği için, 9 Nisan 1947’de dernek sendika haline getirilmiştir (Alpdündar, 1965).

Sanayi tesislerinde çalışan işçilerin haklarını savunmak için sendikalaşma çabalarına da girilmiştir. Bu doğrultuda 1950 yılında kurulan Elazığ Maden İşçileri Sendikası başkanlığına usta ve bekçibaşı görevlerinde bulunan Mustafa Çavuş getirilmiştir. Sendikaya üye olmak için başlangıçta giriş bedeli adında bir para alınmamıştır. 1948 yılından itibaren 9 saat esası üzerine çalışan işçilerin durumu İş Kanunu’na aykırılık teşkil ettiği için bir saatlik ek çalışma ücretinin ödenmesi için sendika tarafından mahkemeye başvurulmuştur. Dava kazanılmasına rağmen yalnızca sendika üyelerinin bu haktan yararlanabileceği doğrultusunda bir karar verilince üç gün içinde 1700 civarında işçi sendikaya üye olmuştur. Bu duruma göre sendikalar işçilerin özlük haklarını savunmada onların güvenceleri haline gelmiştir. 1950’li yıllarda Ergani Bakır İşletmesi’nde revir ve doktorun bulunduğu, toplu iş sözleşmesi olmadan işçilere üç öğün yemek, yılda iki kat elbise ve iki ayakkabı verildiği, doktordan raporla istirahat alanların ücretlerinde kesintiye gidilmediği, yakın köylerde çalışanlar için işletme servisi bulunduğu ifade edilmektedir (Koç, 1996).

1947’de sendika haline gelen Ereğli Kömür İşletmesi Maden İşçileri Derneği, 1948’de üye sayısını oldukça arttırarak 4149 üyeye sahip olmuştur. Sendika üyesinin ilk defa evlenmesi halinde yüz lira, çocuğunun dünyaya gelmesi halinde 30 lira, üyesinin ölümü halinde kanunî mirasçılara bin lira, sendikada üç senelik kıdemi bulunan üyenin ihtiyarlığı sebebi ile işinden ayrılması halinde üçüncü seneden sonraki her sene için üyeye 50 lira ödenmiştir. Bu yardımlar 1948’in sonuna doğru yapılabilmıştır (Alpdündar, 1965).

İşçilerin hakları yalnızca özlük noktasında olmamıştır. Sağlık ve güvenlikleri de koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda 28 Mayıs 1953’te kabul edilen “*Maden İşletmelerinde Alınacak Emniyet Tedbirleri Hakkında Nizamname*” 18 Ağustos 1953’te yürürlüğe girmiştir. Nizamname ile bütün maden işletmelerinde güvenlik konusunda uyulması

gereken kurallar belirlenmiştir. 486 madde olarak yürürlüğe giren bu nizamname oldukça ayrıntılı bir şekilde hazırlanmıştır. Nizamname bütün maden işletmelerini kapsadığı için hem Ereğli Kömür İşletmesi hem de Ergani Bakır İşletmesi'nde yer altı ve yer üstünde çalışan bütün işçileri ilgilendirmektedir (Resmi Gazete, 1953).

Nizamnamenin 6. maddesi gereğince ocaklarda işe alınacak olan işçilerin sağlık yönünden sağlam olmaları gerekir. Ancak çalışmaya başladıktan sonra bedenî, aklî veya ruhî yönden rahatsızlığa uğrayan işçiler çalışabileceklerine dair rapor almaları halinde sadece yer üstünde tehlikesiz yerlerde çalıştırılabileceklerdir. 8. maddede ifade edildiğine göre işçinin şahsi sağlığının ve hayatının korunmasıyla ilgili bütün giyim ve koruyucu malzeme ile teçhizatları işveren tarafından temin edilmek zorundadır. Maden galerilerinde nakliyat yapmak üzere görev alan işçilerin 88. madde gereğince güvenlikleri için arabaları peş peşe kullanmaları yasaklanmıştır. Zaruri hallerde iki araba arasında en az 15 metre mesafe olması gerektiği belirtilmiştir. 151. maddede içinde işçi bulunan arabalarda aynı zamanda malzeme taşınamayacağı, arabaların içinden dışarıya taşacak hiçbir şey bulunamayacağı ifade edilmiştir. Bunların yanında 209. madde gereğince bütün yer altı işyerlerinde işçilerin sağlıklı bir şekilde çalışmasını temin etmek için grizu ve diğer gazları tahliye etmek adına havalandırma şartlarını güvenlik gereklerine göre sağlamak zorunludur. 280. maddede, yaşanacak olası bir maden yangınında bir günde 50 işçiden fazla işçinin çalıştığı ocaklarda bir yangın ekibinin kurulması gerektiği belirtilmiştir. Ocaklardaki yaralanmalara müdahale etmek ve ilk yardım gereken durumlarda görev almak üzere çalışan işçi sayısının en az % 5'i kadar işçinin ilk yardım kursuna tabi tutularak yetiştirilmesi 428. maddede açıklanmıştır. Yangın yada patlama durumunda işçilerin hayat ve sağlıklarını kurtarmak için gerekli tedbirleri almaya 435. madde gereğince işveren mecbur tutulmuştur. Dikkati çeken bir nokta 453. maddede belirtildiği üzere kuyu tamiratı işlerinde işçilerin münferit olarak çalıştırılması yasaklanmıştır (Resmi Gazete, 1953). Kısaca bu nizamname ile maden ocaklarında çalışan işçilerin güvenlik ve sağlıkları için geniş bir düzenleme yapılmıştır. Başta Ereğli Kömür İşletmesi olmak üzere Ergani Bakır İşletmesi'nde de bu nizamnamenin esasları uygulanmıştır.

1950'li yıllarda Ereğli kömür havzasında kömür ocaklarında çalışma koşullarının ağır olması sebebiyle her yıl ortalama 500 işçi hastalanarak iş göremez raporu almıştır. Çalışma Bakanı Samet Ağaoğlu 10 Aralık 1952'de Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamada sağlık durumlarının bozulması nedeniyle işten ayrılmak zorunda kalan işçilere ödedikleri prim oranında 1953 yılından itibaren bakanlık ile İşçi Sigortaları Kurumu tarafından yardım yapılmasına karar verildiğini, gereken ödeneğin ise kurum bütçesine konulduğunu bildirmiştir (Yurtoğlu, 2016).

Ergani Bakır İşletmesi'nde yazılı onay alınmadan işçi ücretlerinden hiçbir kesinti yapılmamıştır. İşveren ay sonunda vereceği miktarı hesaba sayarak ayda bir defaya mahsus olmak üzere önceden talep edilmek şartıyla işçilere çalıştıkları müddet göz önünde tutularak avans vermiştir (Toplu İş Sözleşmesi, 1964). Müesseseye alınacak işçileri için ise belirli şartlar konulmuştur. İlk defa alınacak işçilerin 45 yaşından büyük olmamaları, ancak iş yerinin ihtiyacı bulunan alanlarda zanaatkar işçilerle uzmanların bu şartın dışında kaldığı belirtilmiştir. Ceza alarak iş yerinden ayrılan işçilerin tazminat hakları korunmuş ama sonradan yeniden işe alınması mümkün olmamıştır. Ancak kendiliğinden işten ayrılan işçiler tekrardan işe başvuru yapıp gerekli belgeleri tamamlamak koşuluyla yeniden işe alınabilmiştir (İş Yeri Dahili Talimatnamesi, 1956).

Ergani Bakır İşletmesi'nde çalışan bekar işçiler için 750 gram ekmek dahil olmak üzere günlük 3500 kalori hesabı üzerinden yemek verilmiştir. Ailesi ilçede yaşayan işçi bunu muhtarlıktan alacağı ilmühaberle belgelediği takdirde yine 3500 kalori hesabı üzerinden 750 gram ekmek dahil olmak üzere çığden erzak alabilmiştir. Ancak bekar işçiler bir yolunu bulup da muhtarlıktan aldığı ilmühaberle kendisini çığ erzak listesine dahil ederse, hem pişmiş yemek hem de çığ erzak aldığı tespit edildiği takdirde ihbarsız ve tazminatsız olarak işine son verilmiştir. İşçilere işi alındıkları andan itibaren 15 gün içinde başvurmaları halinde işten çıktığı zaman geri verme koşuluyla bir çift bot ve bir kat tulum verilmiştir (Sosyal İşler Talimatnamesi, 1954).

Ergani Bakır İşletmesi'nde günlük fiili çalışma süresi 8-12 saat arasında değişmiştir. Sekiz saat esasına göre çalışan işçiler arasında maden ocağında, izabehanede, flotasyon servisinde, enerji santralinde, tamir bakım işlerinde ve laboratuvarında çalışanlar bulunmaktadır. Bu işçilerin ilk grubu sabah 6:00 ile 14:00, ikinci grubu saat 14:00 ile akşam 22:00, üçüncü grubu da saat 22:00 ile sabah 6:00 saatleri arasında mesai yapmışlardır. Ancak dışarıda tek vardiya üzerinden çalışan işçilerin kış ve yaz mesai saatleri farklı olmuştur. Örneğin İnşaat servisinde çalışanlar yazın sabah 8:00'dan 17:00'a kadar, kışın da saat 07:00'dan 16:00'a kadar çalışmıştır. Günde on saat esasına göre çalışanlar arasında hazırlayıcı, temizleyici, başteknisyen, başçavuş, çavuş, sürveyan (kontrol elemanı) ve postabaşı gibi çalışanlar bulunmaktadır. Bu kişiler çalıştıkları vardiyadan bir saat önce işe başlayıp bir saat sonra bitirmek üzere görev almışlardır. On iki saat üzerinden çalışanlar arasında ise kontrolörler, tezgahhtarlar, makam arabaları şoförleri, aşçılar, bulaşıkçılar, bekçiler, hademeler, garson, berber, itfaiyeci gibi işçiler bulunmaktadır. Talimatnamelere aykırı hareket eden çalışanlara yazılı ihtar ve bir günlük ücret kesintisinden başlamak üzere, suçun ne olduğuna bakılarak

işten çıkarmaya kadar cezalar verilmiştir. Ancak yıl içinde servis şefinden bir takdirname alanın ihtar cezası, iki takdirname alanın bir yevmiye para cezası, müdürden bir takdirname alanın iki yevmiye cezası, iki takdirname alanın üç yevmiye para cezası kaldırılmıştır (İş Yeri Dahili Talimatnamesi, 1956).

Toplu İş Sözleşmesi'nde göçük, yangın gibi olağanüstü bir durumda fedakârlığı ve üstün çabası görülen işçilere amirinin teklifi doğrultusunda işveren tarafından primle mükâfat verileceği belirtilmiştir. Sözleşmede belirtilen esas doğrultusunda yatakhane dışında kendi evlerinde ikamet eden işçilere yılda yarım ton ücretsiz olarak kömür verilmesi kabul edilmiştir (Toplu İş Sözleşmesi, 1964).

İşçi haklarını düzenlemek için hükümetlerin takip ettiği politikalar ve buna bağlı olarak yapılan düzenlemeler, maden işçilerinin çalışma koşulları ve ekonomik durumlarının iyileştirilmesi amacıyla yapılmıştır. Başta iş güvenliği olmak üzere emniyet tedbirlerinin alınması, işçilere giyim-kuşam ve gıda yardımının yapılması, çocukların ve kadınların madenlerde çalıştırılmalarının yasaklanması, çalışma saatlerinin düşürülmesi, yardım sandıklarının kurulması gibi yapılan birçok düzenleme işçilerin daha müreffeh bir hayat sürmelerini sağlamak içindir (İleri, 2019).

5. Sonuç

İnsanlık var olduğundan beri yaşamın içinde yer alan madenler, çoğu zaman hayatı kolaylaştırmak için kullanılmış bazen de maddi kaynak olarak görülüp devletlerarası savaflara sebep olmuştur. Ancak bir gerçek vardır ki madenleri çıkarıp işlemek için mutlaka insan gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı Devleti zamanında maden ocaklarında çalışan maden işçileri için neredeyse meşrutiyet yıllarına kadar kayda değer bir yasal düzenlemeye yer verilmemiştir. Bu dönemden sonra yavaş yavaş maden işçilerinin haklarında iyileştirmeye gidilerek, maden çıkarımında asıl pay sahibi olan maden işçilerinin daha yaşanabilir bir hayat sürmelerine destek olunmuştur. Cumhuriyet yıllarıyla beraber Türkiye Cumhuriyeti devletinin önemseydiği konuların başında madencilik gelmiş, Etibank gibi madencilikte öncü kuruluşların kurulmasıyla modern usullerle maden çıkarımı ve işlenmesine geçilmiştir. Yine de unutulmayan bir şey vardır ki o da maden işçilerinin çalışma koşullarını ve haklarını düzenlemektir.

Cumhuriyet döneminde çıkarılan kararnameler, kanunlar, yönetmelikler sonucunda daha önce elde edemedikleri haklara ulaşan maden işçileri günde 12 saat yerine, 8 saat çalışmaya başlamış; kendilerine konaklama imkanı sağlayacak işçi pavyonlarında (yatakhane) uyumuş,

günde üç öğün sıcak yemeğe sahip olmuştur. Bütün bunların hepsi “işçi, hayatından memnunsunsa verimli olabilir” anlayışı doğrultusunda yapılmıştır. Madenlerde işçi güvenliği de önemsenen konular arasında yer almış, yeraltına inen madencinin sağ şekilde yukarı çıkabilmesi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ancak üzümlerik belirtmeliyim ki aradan geçen uzun yıllara rağmen günümüzde bile (yıl 2020) güvenlik konusunda hala zaafiyetlerin olduğu görülmektedir. Netice itibariyle Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak planlı kalkınma dönemine kadar geçen süreçte cumhuriyet hükümetlerinin maden işçilerinin haklarını koruma konusundaki çalışmaları dikkate şayandır ancak maden işçileri tarafından bu haklar yeterli görülmemiştir.

Kaynaklar

BCA. 030.10.0.0/167.160.5

BCA. 030.10.0.0/167.160.6

BCA. 030.18.01.02/99.67.9

BCA. 030.18.01.02/60.100.16

BCA. 030.18.01.02/94.13.1

Resmi Gazete, 15 Haziran 1936b, S. 3330.

Resmi Gazete, 17 Kanun-ı Sani 1936a, S. 3208.

Resmi Gazete, 18 Ağustos 1953, S. 8487.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1337-1921), Devre 1, Yasama Yılı 2, Birleşim 28, C. 10.

Aytekin, E.A., 2007. Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922, İstanbul.

Düstur, 1929. Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun, Üçüncü Tertip, C. 2, İstanbul.

Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi Bakır Maden İşçileri 2'nci İşçi Sendikası İle Yapılan Toplu İş Sözleşmesi, Ankara, 1964.

Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi Sağlık ve Sosyal Servisi Sosyal İşler Talimatnamesi, Ankara, 1954.

Ergani Bakır İşletmesi Müessesesinde Çalışan İşçiler İçin İş Kanunu Hükümlerine Tevfikân Tanzim Edilmiş Olan İş Yeri Dahili Talimatnamesi, Ankara, 1956.

Fuad, G., 1943. Zonguldak Maden Kömür Ocakları, Birinci kanun 1943, Tanin Gazetesi, s. 3.

İleri, T., 2019. Türkiye Cumhuriyeti'nin Madencilik Politikaları (1923-1960), İstanbul.

İnan, A. 1982. İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923, Ankara.

Karakök, T., 2011. Zonguldak Kömür Havzasında Bir Yardım Sandığı: Amele Birliği, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 7 (13), Zonguldak, 351-367.

Kessler, G., 1949. Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları, (Çev. Ekmel Zadil), Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 2, 7-33.

Koç, Y., 1996. Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi (Olaylar-Değerlendirmeler), Ankara.

Özdemir, S., 1998. Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları, Sosyal Siyaset Konferansları, 41-42, 181-213.

Quataert, D., 2009. 19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 914-916.

Tuna, S., 2002. Türkiye'de Devlet İşletmeleri (1930-1940), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Ulutan, B., 1987. Etibank 1935-1985, Ankara.

Ülkekul, C., 2019. Taş Kömürü Havzasında Bahriye Nezareti Yönetimi 1865-1908 ve Dilaver Paşa Nizamnamesi, İstanbul.

Varlık, M.B., 1981. Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme/Deneme, Ekonomik Yaklaşım, C. 2 (4), Ankara, 191-210.

Yelek, S., 2017. Öncü Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Amele Birliği", Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR), Vol. 4 (13), Kahramanmaraş, 1309-1324

Yurtoğlu, N., 2016. Türkiye'de Zonguldak- Ereğli Kömür Havzasının Yapısal Analizi (1920-1960), Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. XVI (33), Ankara, 211-256.

Yüksel, B., 2017. Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri, İş ve Hayat Dergisi, S. 6, Ankara, 155-178.

Cumhuriyet Dönemi Maden Aramalarında Tarihi Kayıtlardan Faydalanıldığına Dair Örnekler

Examples of Using Historical Records in Mineral Exploration in the Republican Era

Ersoy ZENGİN¹

¹*Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tunceli, Türkiye*

Özet

1930'lu yılların başında ekonomide devletçiliğin uygulamaya geçmesiyle birlikte Türkiye'de sanayileşme hamlesi başlatılmış, demiryolu yapımı ve madenlerin işletilmesine hız verilmiştir. İnşa edilen demiryollarıyla birlikte yeni madenlerin işletilmesi gündeme gelmiştir. Bu aşamada yetkililer yüzyıllar önce işletilip terk edilen madenlerin incelenmesinin faydalı olacağını düşünmüşlerdir. İktisat ve Nafia Vekâletleri, Başvekâlet (Başbakanlık) kanalıyla Hazine-i Evrak Müdürlüğüne (Devlet Arşivleri Müdürlüğü) müracaat ederek Osmanlı madenleri hakkında bilgi istemişlerdir. Arşiv görevlileri Kitâb-ı Cihânnümâ ve Tarih-i Cevdet gibi eserlerin yanı sıra arşiv vesikalarından madenlerle ilgili bilgiler derleyerek gerekli yerlere ulaştırmışlardır. Bu makalede Cumhuriyet döneminde madencilik alanında tarihi kayıtların kullanıldığına dair örnekler incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Madencilik Tarihi, Kitâb-ı Cihânnümâ, Tarih-i Cevdet.

Abstract

In the early 1930s, railway constructions and operations of mines have been speeded up with the passing of the statehood practition and the industrialization launched in Turkey. With the built railways, the operation of new mines has come to the agenda. At this stage, the authorities thought it would be useful to examine the mines that were operated and abandoned centuries ago. The Ministry of Economy and Public Works applied to the Directorate of State Archives and asked for information about the Ottoman mines. Archive officers compiled works such as Kitâb-ı Cihânnümâ and Tarih-i Cevdet, as well as information about mines from archive documents and delivered them to the necessary places. This article will examine examples of historical records used in mining in the Republican Period.

Key words: *Republican Period, Mining History, Kitâb-ı Cihânnümâ, Tarih-i Cevdet.*

1. Giriş

Demir, bakır, altın ve kurşun gibi birçok madenin tarihte ilk defa Anadolu’da kullanıldığı bilinmektedir. (Topkaya ve Bircan, 1968). İnsanoğlunun medeniyet kurmaya başladığı eski çağlardan itibaren Anadolu’da yaşayan insanlar harp aletleri yapmak için bakır, kurşun, demir; süs eşyaları yapmak için de altın ve gümüş çıkarmışlardır. 19. yüzyılda kol gücünün yerine buhar gücünün kullanılmasıyla üretimde makineler etkin hale geldi. Osmanlı Devleti (1299-1922) bu sürece gerektiği gibi uyum sağlayamadığından birçok maden ocağı kapanmak zorunda kaldı. İşlerini kaybeden madenciler başarısızlıklarının nedenini üretim teknolojisinde çağdaşlarından geri kalmalarına değil, maden yataklarının fakirleşmesine bağlayarak daha zengin yataklar aramaya başladılar. Yeni maden yatakları arayışına giren madenciler buldukları cevher numuneleri üzerinden hükümetten maden hakları aldılar. Yeni keşfettikleri madenlerin sırf kazma gücü, odun kömürü, demirci körüğüyle işletilemeyeceğini fark eden madenciler üretimde modern teknolojiyi uygulayabilen yabancı sermayeli grup ve müesseselere maden haklarını devretmeye başladılar. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933; DABCA, 30.1.0.0.39.233.12.11, 1931).

Bu suretle 19. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı’nın (1914-1918) başlangıcına kadar maden aramaları ve maden haklarını alıp satmada büyük bir hareketlilik ortaya çıktı. Hazineye kaynak sağladığı için bu hareket devlet adamlarınca desteklendi. Çok kârlı olduğu zannedilen bu hareketin % 99’u başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece binlerce maden arama ve yüzlerce maden işletme hakkı verildi. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933).

Milli Mücadele’yi (1919-1923) kazanan kadro ancak iktisadi kalkınmayla gerçek kurtuluşun mümkün olacağına inanmaktaydı. Bunun için daha Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) öncesinde, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İktisat Vekâletinin öncülüğünde İzmir’de bir İktisat Kongresi toplandı. Burada ülkenin dört bir yanından gelen çeşitli meslek gruplarının fikirleri alınarak uygulanacak ekonomi modeli belirlenmeye çalışıldı. Aynı zamanda barış görüşmelerinde etkili olacağı düşünülerek yabancı sermayeye belirli güvenceler sağlandı. (Turan, 1983).

Kongrede ele alınan konulardan biri de dünyadaki emsallerinden oldukça geri kalmış olan Türkiye madenciliği idi. İktisat Vekâletinin görevlendirdiği araştırma heyetine göre Türk sanayisi bireysel, dağınık ve kuvvetsiz bir haldeydi. Bu şekliyle toplu, uzmanlaşmış ve güçlü Batı ve Amerika sanayisiyle yarışması mümkün değildi. Bunun için sanayide bireysellikten topluluğa ve birliğe doğru gidilmesi gerekiyordu. Bu “sanayi kooperatiflerinin”, “sanayi kredi

müesseselerinin” ve “sanayi gayesi ile teşekkül edecek olan anonim şirketlerin” kurulmasıyla mümkün olacaktı. Bunun yanında devlet, fertlerin, kooperatiflerin ya da anonim şirketlerin üstesinden gelemeyeceği büyük sanayi kuruluşlarını tesis ederek öncülük etmeliydi. (Ökçün, 1997).

Kongre sonunda madencilikle ilgili alınan başlıca kararlar şöyleydi; mümkün mertebe yerli mühendislerin istihdamı sağlanacak, madenler milli menfaate göre işletilecek, jeoloji araştırmaları yapılarak haritalar çizilecek ve madenler üzerine düzenli istatistikî bilgiler yayınlanacaktı. (Ökçün, 1997).

Osmanlı döneminde madenciliği olumsuz etkilemiş olan maden hakları alışverişinden ibaret olan maden hareketi Cumhuriyet döneminde tekrardan canlandı. Ancak cumhuriyet hükümetleri bahsedilen maden hareketinin önüne geçerek hakiki bir madencilik politikasını hedefledi. Bunun için bir madenin işletilip işletilemeyeceğine dair gerekli araştırmalar ve yatırımlar yapılarak üretim gerçekleştirilmeye çalışıldı. Zonguldak'taki yeni kömür ocaklarının açılması ve Ergani Bakır Madeni için yapılmak istenen demiryolu hep bu amaç uğruna gerçekleşmişti. Hazineye gelir elde etmek amacıyla hazırlanmış olan Maadin Kanununu değiştirmek için çalışmalar yapıldı. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933).

İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda uygulamaya konulan 10 yıllık sürede özel girişim temel sanayilerden çok, tüketim malları sanayilerine yöneldi. Batı tipi sanayi burjuvazisi yerine ticaret burjuvazisi gelişti. Özel girişim, büyük yatırımlı ve kısa sürede kâr getirmeyen, riskli girişimlerden olan madencilikten uzak durdu. Ağır sanayinin kurulabilmesi için 1932 yılından itibaren ekonomide devletçilik ilkesi uygulanmaya başlandı. Maden Tetkik Arama Enstitüsü (1935) ve Etibank (1935) gibi önemli maden işletmeleri bu yıllarda kuruldu. Birinci (1934-1938) ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarında (1938-1942) madencilik yatırımları önemli bir yer tutarak uygulamada başarılı oldu. Her iki planda da madencilığe önem verilmesinin başlıca sebepleri; demir-çelik ve yakıt ihtiyacının artmasıyla, krom ve bakır gibi madenlerin ihraç edilerek döviz sağlanmasıydı. (Turan, 1983).

1936 yılında gerçekleşen İkinci Sanayi Planı toplantılarında metal madenleri iki gruba ayrılmıştı. Birinci grupta işletme tesisatına girilmiş veya girilmesi mümkün olan madenler; ikinci grupta ise etütleri henüz bitmemiş olmakla beraber beş sene içinde işletilmeye başlanılabilecek olan madenler bulunmaktaydı. Birinci grupta; Ergani, Kuvvarshan bakır ve Guleman krom madenleri, ikinci grupta ise Bulgardağı, Keban, Gümüşhacıköy, Gümüşhane, Akdağmadeni ve Denekmadeni gibi simli kurşun ve çinko kompleks madenleri

bulunmaktaydı. Eski zamanlarda ilkel olarak işletilmiş olan bu madenler yeniden çağdaş usullere göre işletilmesi amaçlandı. Buralardaki kurşun ve çinko yataklarının verimli bir surette işletilip işletilemeyeceğini kestirmek zordu. Madenlerin değerli ya da değersiz olacağını metodik hafriyat gösterecekti. Sonuçlar olumlu çıkarsa buralardan senede 10.000 ton kurşun ve bir o kadar da çinko çıkarılması beklenmekteydi. Beş sene boyunca maden aramalarına devam edilecekti. Daha önceki zamanlarda varlığına şahit olunmuş antimonu, cıva, molibden ve magnezitin bulunacağı umulmaktaydı. Ayrıca nikel, kobalt, vanadyum, alüminyum gibi daha önce mevcudiyeti bilinmeyen ancak keşfedilmesi imkân dâhilinde olan madenlerin işletilmesi için de kredi ayrılmıştı (İnan, 1989).

1930'lu yıllarda madencilik politikası incelendiğinde eskiden işletilmiş madenlere bir yöneliş olduğu görülmektedir. Madencilikte yaşanan gelişmeler yeni maden ocakları açma isteğini kamçulamıştır. Bu dönemde yetkililer Devlet Arşivleri çalışanlarından eski madenlerle ilgili bilgiler istemişlerdir.

2. Maden Aramalarında Tarihi Kayıtlardan Faydalanma

Türk madencilik tarihinde üzerinde yeterince durulmayan konulardan birisi de madenlerin nasıl keşfedildikleridir. Ergani bakır veya Zonguldak kömür madenleri gibi Osmanlı döneminde işletilip Cumhuriyet dönemine kadar kullanımda kalmış olan madenler varlığı bilinip Cumhuriyet döneminde işletilen başlıca madenlerdir. Ergani bakır madenlerinin zaman zaman kesintiye uğrasa da eski çağlardan beri kullanımda olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Guleman krom madeninin keşfinde olduğu gibi uzmanların cevher örneklerine rastlayıp, bölgeyi iyi bilen kişilere numuneler göstererek başarılı keşifler yaptıkları bilinmektedir.¹ (Guleman, 1938).

Madenlerin ülke ekonomisi için önemli bir kaynak olması, madenlere olan talebin artması bunun yanında maden keşiflerinin oldukça zor olması gibi faktörler cumhuriyet hükümetlerinde önceden işletilmiş tarihi madenleri bulma isteğini doğurmuştur. Eskiden işletilip terk edilen madenlere ise ancak tarihi kayıtlarla ulaşmak mümkün olmuştur.

Arkeologların, definecilerin ve maden arayıcılarının tarihi kayıtlara müracaat ederek başarıya ulaştıklarının birçok örneği bulunmaktadır. Yüzyıllar önce yaşamış bir uygarlığın

---

¹ Abdullah Hüsrev Guleman 1915 yılında Ergani Bakır Madeni'nde müdürlük görevini ifa ederken krom cevherine tesadüf etmiş ve bölgeyi iyi tanıyanlara krom numunelerini göstererek bölgede bu taşların bulunduğu yerlere götürmelerini istemiştir. Yapılan araştırma sonucunda Guleman köyü yakınındaki ana yataklar keşfedilmiştir. Bkz. (Guleman, 1938).

kalıntılarına, bırakmış oldukları değerli madenlere ya da maden arayıcılarının daha önceden işletilmiş maden yataklarına ulaşmada tarihi kayıtlar rehberlik etmişlerdir. Bunların en bilinenlerinden bir tanesi Heinrich Schliemann'ın (1822-1890) Homeros'un yazmış olduğu İlyada ve Odyssea destanlarından faydalanarak Troia antik kentini bulma çabasıdır. (Duçhéne, 2005; Homeros, 1975). Bunun yanında Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi², Kâtip Çelebinin Kitâb-ı Cihannümâsı³ ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'i⁴ gibi eserler tarihi madenler hakkında bilgi veren başlıca eserler olarak sayılabilir.

Demiryolu ve madencilik işletmeciliği faaliyetleri birbirini destekleyen iki sektördür. Her iki sektöründe hayatta kalması birbirine bağlıdır. Madenler ancak demiryolu şebekesinin kendilerine yaklaşmasıyla önem arz etmektedirler. İster çıkarıldığı yerde isterse başka bir yerde işlensin bir madenin işletilebilmesi için nakliye maliyetinin düşük olması gerekmektedir. Maden yerinde işlenecekse cevherin ergitilmesi için gerekli kömürün işletim sahasına, başka bir yerde işlenecekse cevherin işleneceği fabrikaya ucuz bir şekilde nakledilmesi önemlidir.⁵ Bunun yanında madenler demiryolu taşımacılığında önemli bir paya sahiptirler. Yani demiryollarının kârlı bir şekilde işletilmesi de madenlere bağlıdır. Bundan dolayı demiryolu güzergâhlarının maden ocaklarının yakınlardan geçmesi zorunluluktur. Cumhuriyet hükümetleri hem madenleri işletebilmek, hem ulaşımı kolaylaştırarak ticareti geliştirmek hem de vatan savunmasını gerçekleştirebilmek için demiryolu yapımına önem vermişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) ülkenin biran önce demir ağlarla örülmesini arzuluyordu. Kurulan hükümetler de bu hedef doğrultusunda çalışmışlardır. Başbakan İsmet İnönü 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nde bile demiryolu hat yapımını durdurmamıştır. 1930 yılında açılan Serbest Cumhuriyet Fırkası, halka ağır vergiler yüklediği için İsmet Paşa'nın (1884-1973) demiryolu politikasını eleştirmiştir. Tüm eleştirilere rağmen hükümet bu politikadan vazgeçmemiştir. 1930'lu yılların önemli hedeflerinden birisi de ilk defa yerli müteahhit ve sermaye ile tamamlanacak olan Sivas-

² Seyahatnâme; Evliya Çelebi (1611-1684) tarafından 10 cilt olarak yazılmıştır. Seyahatnâme; Evliya Çelebi'nin 1630-1681 yılları arasında Osmanlı topraklarıyla komşu ülkelere yaptığı seyahatleri içermektedir. Eserde gezilen yerlerin geniş bir coğrafi panoraması verilmiştir. Bkz. (Tezcan, 2009).

³ Kitâb-ı Cihannümâ; Kâtip Çelebi (1609-1657) tarafından 1648 yılında yazılmaya başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin asıl adı Mustafa'dır. Ulema arasında Kâtip Çelebi, Divân-ı Hümayun mensupları arasında Hacı Halife olarak bilinmektedir. Kitâb-ı Cihannümâ, Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabıdır. Bkz. (Gökyay, 1993).

⁴ Tarih-i Cevdet; Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) tarafından 12 cilt olarak yazılmıştır. Eser 30 yılda (1854-1884) tamamlanmıştır. Tarih-i Cevdet, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar ki olayları içermektedir. Döneminin tarihçilerinden farklı olarak Avrupa tarihine önemli bir yer ayırmıştır. Ayrıca dili sadedir. Dönemi anlatan en önde gelen kaynaklardandır. Bkz. (Arıkan, 2011).

⁵ Nakliye imkânsızlığından dolayı kapanmak zorunda kalan Ergani bakır madeni için Bkz. (Zengin, 2018).

Erzurum demiryolu hattının tamamlanmasıydı. Bu hattın güzergâhı tartışma konusu olmuştur. Yetkili mühendisler hattın güzergâhı için iki seçenek sunmuşlardır. Bunlardan birincisi Sivas-Zara-Erzincan-Erzurum; ikincisi ise Sivas-Divriği-Erzincan-Erzurum güzergâhlarıydı. Divriği güzergâhında arazi sarp ve kayalık olması dolayısıyla Nafia Vekâleti, Zara istikametinden hattın geçişini uygun bulurken Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak (1876-1950) askeri kaygılarla hattın daha güneyden, Divriği istikametinden geçmesini istiyordu. Hatların güzergâhı belirlenirken eskiden beri ekonomik bakış açısıyla askeri düşünce çatışmakta ve sonunda askeri kaygılar hep galip gelmekteydi. 1930-1933 yılları arasında Nafia Vekili bulunan Hilmi Uran (1886-1957) hatıralarında Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmakla hattın güzergâhı üzerine yaptığı konuşmayı şu şekilde aktarmaktadır;

“Hiç unutmam, son kararı vermesi için bir gün güzergâh haritalarını ve bana verilen rakamlarla lüzumlu malumatı alarak merhum Fevzi Çakmak’a gitmiş ve iki ayrı güzergâhın muhtemel maliyetlerini inşa kolaylık ve zorluklarını kendilerine harita üzerinde anlatmışım. Merhum beni sükûnetle ve sabırla sonuna kadar dinlemekle beraber, hattın güney istikametinden geçmesi gerektiğini ifade etmişti. Anlaşıyordu ki, bu hususta kararlıydı ve fikrini değiştirmek kâbil değildi. Ben de kendisini dinledikten sonra, hattın güneyden geçirileceğini söyledim ve ayrılmak üzere haritaları derleyip toplamaya başladım. Bu sırada Mareşal yanıma sokuldu ve kendisine has olan neşeli ve keyifli haliyle bana, ‘Hiç tereddüt etme, bu hat güneyden geçmekle göreceksin çok daha ekonomik olacaktır; ben Cihannüma’da okudum, o taraflarda demir madeni varmış’ dedi. Hakikaten hat, bugün aralıksız Karabük’e taşınan Divriği demir madeninin yanından geçmiş bulunuyordu.” (Uran, 2008).

Hilmi Uran’ın vermiş olduğu bilgiler Cumhuriyet dönemi madencilik faaliyetlerinde tarihi kayıtların dikkate alındığını ortaya koymaktadır. Tarih şuuruna sahip bir devlet adamı olan Mareşal Fevzi Çakmak haklı çıkmış ve demiryolu güzergâhını belirleyen memur heyetleri Divriği’de mühim bir manyetik gayri tabilik mevcudiyetini tespit etmişlerdi. 1937 baharında Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü V. Kovenko’nun başında bulunduğu bir heyeti bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Heyetin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda o tarih için Türkiye’nin bilinen en büyük demir yatakları keşfedildi. (Kovenko, 1937).

16 Temmuz 1936 tarihinde Devlet arşivlerinde çalışan Tasnif Heyeti Başkanı Fethi Umar “Maden arayan heyetlere ve ülkeye bir faydası olacağı düşüncesiyle” Başvekâlet Makamına Kiği’da bulunan demir madeni hakkında bilgi verdi. F. Umar sunduğu yazıda; “7 Temmuz 1817 tarihli bir evrakta Erzurum’a bağlı Kiği kazasında bir demir madeninin bulunduğunu, bu madenden alınan örneklerin tahlil sonuçlarının İsveç ve Samakocuk’taki⁶ demir

⁶ Samakocuk Kırklareli, Demirköy’ün 4 km güney doğusunda bulunmaktadır. Samakocuk, 17. Yüzyılın sonlarında demir üretmek, ordu ve donanmasının yuvarlak (humbara) ve gülle ihtiyacını karşılamak için

madenlerinden daha zengin olduğunu belirtmekteydi. Osmanlı Devleti burayı doğu bölgesindeki kale ve istihkâmlarda bulunan toprakların mühimmat ihtiyacını karşılamak için işletmeye açmıştı. Buraya amele, usta ve gerekli alet-edevat hazırlanıp gönderilmiş, kalıplar için Ergani’de bulunan madenden bakır istenmişti. Ancak Kiğı’da ortaya çıkan bazı karışıklıklar neticesinde üretim kısmen sekteye uğramıştı. Kırkkili civarında bulunan ve Demirci köyü olarak anılan bu madenden elde edilen demirle tersane ve kalelerin ihtiyaçları temin edilmişti. Burada çalışan usta, kimyager gibi personelin tamamının Türk olması da ayrıca dikkat çekmekteydi.”

Vesikalarda bahsedilen maden bulunup işletmeye uygun olduğu tespit edildiği takdirde doğuya doğru uzanmakta olan Fevzipaşa-Diyarbakır tren hattı için gerekli olan raylar, traversler ve diğer demir aksamın bu madenden elde edilen demir cevherinden üretilbileceği ve madenin işletilmesiyle bölge halkının burada istihdam edilebileceği ifade edilmekteydi. Ayrıca Fethi Umar geçmişte Erzincan’da görev yaptığı dönemde Tercan’da petrol, Erzurum’da ise kömür madenlerinin bulunduğunu işittiğini Başvekâlet Müsteşarlığına bildirdi. (DABCA, 30.10.00.00.176.276.5, 1936).

1955 tarihinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları Kitâb-ı Cihânnümâ ve Tarih-i Cevdet’ten Divriği, Kuruçay, Keban madenleriyle ilgili alıntılar yaparak Başvekâlet’e sundular (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955). Cihannüma’dan Divriği demir madenleriyle ilgili bilgilerin 1955 yılında derlenip sunulmasını anlamlandırmak oldukça güçtür. Bilgiyi veren memurun Divriği madenlerinin 1938 yılından beri işletildiğini bilmemesinin imkânı olmadığı düşünüldüğünde Divriği’de keşfedilmemiş yeni yerlerin olabileceği düşüncesiyle sunulmuş olabileceği hatıra gelmektedir. Arşiv görevlileri Kâtip Çelebi tarafından yazılmış olan Cihannüma adlı eseri inceleyerek Divriği’de bulunan demir ve mıknatıslı çelik madeni hakkında şu bilgileri vermişlerdir; (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; (Kâtip Çelebi, 2009).

“Bu nehir tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemerinde bir eski harap kal’a vardır ki şehir kala’ası hizasına yakındır ve ol dağın ardında canib-i şarkisinde Kesme⁷ nam bir kâfir karyesi vardır ve dağın ol canibi safi demir cevheridir. Yer yer hafır (kazma) edilip firavan (bol) demir hâsıl olur, beğler mahsulüdür. Ve onda garp ve şimalde yine ana mukabil ve karip (yakın) bir cebelde (dağda) mıknatıslı haceri madeni vardır. Âli mıknatıslı olur...”

---

kurulmuştur. Bkz. Danışman, H. Günhan ve diğ., 2012). 1838-1839 yılında İngiltere’den uzman getirilerek burada demir üretiminde modernleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Bkz. (Yıldız, 2009). Ancak istenilen başarı sağlanamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus-Harbi’nde maden tahrip edilmiştir. 1899 yılında Dominik Faven isimli mühendisle birkaç memur dökümhanenin yeniden faaliyete geçmesi için görevlendirilmişse de bu teşebbüsten de bir sonuç alınamamıştır. Bkz. (Zengin, 2015).

⁷ Osmanlı Devleti’nin 1548 yılında yaptığı tahrire göre Divriği’de bulunan Kesme köyünde 10 demir fırını bulunmaktaydı. Bkz. (Gülsoy, 1991).

Buna göre nehir kenarında bulunan ve şehir kalesine yakın olan eski kalenin doğusunda Kesme isimli gayrimüslim köyü civarında demir madeninin bulunduğu, burası kazıldığında bol miktarda demir cevherine ulaşılabileceği, batı ve kuzeyde ise mıknatıs madeni bulunduğu bildirilmektedir.

Yine Cihannüma'dan derlenen bilgilerle Erzincan'ın Kuruçay vadisi Ranik Urla kazasına iki saatlik bir mesafede gümüş madeninin bulunduğu, buraya Gümüşhane de denildiği, burada altın, gümüş ve bakırın çıkarıldığı, buranın bir emin tarafından idare edildiği bildirilmektedir. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955) ; (Kâtip Çelebi, 2009).

Cevdet Paşa'nın yazmış olduğu Tarih-i Cevdet isimli eserden yapılan alıntılarda ise Keban madenlerinin doğru işletildiği takdirde buradan çıkarılan altın ve gümüşün hazineye sağladığı büyük katkıya dikkat çekilmekteydi (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955).

Belgede; I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde yaşanan Osmanlı-Avusturya-Rusya harplerinin devleti büyük bir mali sıkıntıya düşürdüğü ifade edilmektedir. Bu dönemde Keban Madeninde 30-40 seneden beri görülmemiş bir şekilde altın cevherinin çıkarılmaya başlandığı, cevher işleyen fırınların birkaç kat artırıldığı ve devlet hazinesine önemli bir katkı sunduğu bildirilmektedir (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

Yapılan başka bir alıntıda ise Osmanlı Devleti'nin madenlerden yeterince faydalanamadığı vurgulanarak madenlerin kötü idaresi hakkında bilgiler verilmiştir. Belgede; Osmanlı Devleti'nde her türlü kıymetli madenin bol bulunduğu ancak bunların kötü yönetimi dolayısıyla kapanmaya mecbur kaldığı bildirilmektedir. Eski zamanlardan beri madenler civarında bulunan köy ahalisinin odun, kömür temin etmek gibi yükümlülükleri/angaryaları bulunmaktaydı. Köylü yükümlülüklerine karşılık *Maden Emini'ne* belli bir miktar bedel ödemekteydi. Maden Eminleri, madenleri usulü dairesinde işletmek yerine ahaliden fazla miktarda bedel alıp üretime önem vermemekteydi. Bu durum ahalinin şikâyetine sebep olmaktaydı. Maden emini merkeze düşük oranlı gümüş ve altın yollayarak madende üretim yapmanın kârsız bir iş olduğunu, harcının borcunu kurtarmadığını ileri sürerek madenin kapanması gerektiğini ileri sürmekteydi. Ergani, Keban, Gümüşhane, Bereketli, Bozkır madenleri bu şekilde kapanmaya yüz tutmuştu. Madenlerin işletilmemesi sonucunda Darphane sikkenin vezin ve ayarını düşürmek zorunda kalıyordu. Madenlerin işletilmemesinden kaynaklanan olumsuz duruma birçok devlet adamı itiraz ederek yükümlü reayanın ezilmeden madenlerin işletilmesini istediler. Devletin toprağındaki altın ve gümüşü

çıkardığı takdirde güçleneceği ifade edilmekteydi. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

Tarih-i Cevdet'ten yapılan başka bir alıntıda da; Maden-i Hümayun kazalarında Ömerkanlı aşiretinin ahaliye zulmettiği ve bundan dolayı büyük gelir sağlanan madenlerin işletilemediği, bunun için Palu ve Eğil hâkimlerine, Kiğı beyine, Çarsancak ve Çapakçur voyvodalarına ve Ergani zabıtine emir verilerek Ömerkanlı aşiretinin zorbalığına son verilmesi isteniyordu. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

3. Sonuç

1930'lara kadar ekonomide uygulanan liberal politikanın beklenen başarıyı sağlayamaması ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın yarattığı etkiyle ekonomide devletçilik politikası uygulanmaya başlamıştır. Devletçilik politikasıyla genç Cumhuriyet sanayileşme hamlesini başlatmıştır. Bu dönemde demiryollarının ve madenciliğin geliştirilmesi hükümetler için önemli bir hedef olmuştur. Hem demiryollarının hem de madenlerin kârlı bir şekilde işletilmesi bunların birbirlerine yakın olmalarını zorunlu kılmaktaydı. Bundan dolayı demiryolu güzergâhlarının belirlenmesinde maden yatakları belirleyici olmuştur. Cumhuriyet bürokrasisi demiryolu güzergâhını belirlerken tarihi kayıtları dikkate almıştır. Sivas-Erzurum demiryolu güzergâhı belirlenirken hattın daha ekonomik olan Zara'dan değil de Divriği'den geçmesi ve burada o zaman için Türkiye'nin en zengin demir yataklarının bulunması Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılda yazmış olduğu Cihannüma isimli eseri vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

1930'lu yıllarda madencilik alanında yapılan atılım yetkilileri geçmişte işletilmiş madenleri araştırmaya sevk etmiştir. İktisat ve Nafia Vekâletleri zaman zaman Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nden (Devlet Arşivleri Müdürlüğü) Osmanlı döneminde işletilmiş madenler hakkında bilgiler istemiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kiğı'da bir demir madeninin eskiden işletildiği belirtilerek bu madenin Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattının inşası için gereken demiri sağlayabileceği ve bölge halkına iş imkânı sunabileceği bildirilmiştir.

Arşiv görevlileri Kitab-ı Cihannüma ve Tarih-i Cevdet gibi eserlerden alıntılar yaparak eskiden işletilmiş Kuruçay, Keban, Divriği madenleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Keban madenlerinin doğru işletildiği takdirde hazineye geçmişte büyük katkı sağladığı, madenlerdeki kötü yönetimin madenciliği bitme noktasına nasıl getirdiği, madenlerin işletilmemesinin ekonomide ortaya çıkardığı büyük zarar ve madenler işletilmeden devletin güçlenemeyeceğine dair bilgiler verilmiştir.

Kitâb-ı Cihannüma, Tarih-i Cevdet, Seyahatnâme ve diğer kaynaklarda Türkiye madenleriyle ilgili daha başka bilgilerin de bulunduğu dikkate alındığında taramalarda tesadüf edemediğimiz bu tarz belgelerin var olabileceğini ileri sürebiliriz. Bunun yanında dikkat çeken bir diğer husus ise tespit edilen belgelerde yapılan alıntıların Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki madenler hakkında olmasıdır. Bu ise 1930'lar'da Doğu Anadolu'da demiryolu hatlarının inşası sonucunda bölge madenlerinin işletilme imkânının sağlanmasıyla açıklanabilir.

M.Ö. 7.000'li yıllardan 20. yüzyıla kadar Anadolu'da çeşitli medeniyetler tarafından birçok maden ocağı işletilmiştir. Her medeniyet kendisinden önceki medeniyetin madencilik tecrübelerinden faydalanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde, yapılan sanayi atılımıyla geçmişte işletilmiş madenlere ilgi artmıştır. İncelenen dönemde bürokrasinin yeni keşifler yapmak için geçmişteki madencilik tecrübelerini dikkate aldıkları açık bir şekilde izlenebilmektedir.

KAYNAKLAR

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA)

DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11. (27 Temmuz 1955).

DABCA, 30.10.00.00.176.276.5. (16 Temmuz 1936).

DABCA, 30.1.0.0.39.233.12.11. (1931).

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, 1972. Tarih-i Cevdet, Hikmet Neşriyat, İstanbul, C.1, s. 934, C.3, s.1450, C.5, s. 2327.

Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933., "Madenlerimizden En İyi Surette İstifade Şekli Nedir?", Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 5, 5-6.

Arıkan, Z., 2011. "Tarih-i Cevdet" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 75-77.

Danışman, H. Günhan ve diğ., 02-04 Karabük April 2012. "Kırklareli, Demirköy'de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi'nde Çok Disiplinli Endüstri Arkeolojisi Projesi", International Iron & Steel Symposium, s. 320-321.

Duçhéne, H., 2005. Troia Hazinesi veya Schliemann'ın Düşü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 42-47.

Gökyay, O.Ş., 1993. "Cihannümâ" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 7, s. 541-542.

Guleman, A.H., 1938. “Madencilik Hayatımdan Birkaç Hatıra”, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası, Yıl: 3, Sayı 4, s. 29-30.

Gülsoy, E., 1991. XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, s. 54-55.

Homeros, 1975. İlyada, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul, s. 22-23.

İnan, A., 1989. Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, TTK Yayınları, Ankara, s. 51-54.

Kâtip Çelebi, 2009. Cihannüma, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 323, 625.

Kovenko, V., 1937. “Divrik Demir Yatağı”, Maden Tetkik ve Arama Mecmuası, , Sayı 9. s. 34.

Ökçün, A. G., 1997. Türkiye İktisat Kongresi, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, s. 61, 440-441.

Tezcan, N., 2009. “Seyahatnâme” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 16-19.

Topkaya, M., Bircan, A., 1968. “Türkiye Madenciliğinin Tarihçesi”, Bilimsel Madencilik Dergisi, Yıl:, C:7, Sayı 3, s. 170-174.

Turan, M., 1983. “Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.5, İletişim Yayınları, s. 1326, 1330-1332.

Uran, H., 2008. Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 208-209.

Yıldız, G., 2009. Neferin Adı Yok, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 460.

Zengin, E., 2018. “Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)” , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran, 22 (2), s. 954.

Zengin, E., 2015. Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 200-201.

Ekler

Istanbul, 9/7/1936

Başvekkâlet
RESMÎ VE TARİHÎ EVRAK

Sayı: 7

Başvekkâlet Mazineî Evrak
Muavinliğine

22 Şaavan 1232 tarihinde cereyan eyliyen bir muamele vesikasında Erzurum sancağında Kığı kazası dahilinde bir demir madeni bulunduğuna ve bunun tahliledilerek İsveç madeninden daha âlâ ve Samakocuk madeninin fevkinde bulunduğuna ve mezkûr Kığı madeninin işletilerek çark için iktiza eden top yuvarlakların buradan temini kararlaştırıldığına hatta oraya amele, usta ve alât ve edevat tertip edildiği ve Ergani madeninden kalıblık için de bakır ihzarına teşebbüs olunduğuna ve ancak Kigide zühreden bazı karışıklıklar üzerine işin kısmen sekteye uğradığı anlaşılmaktadır. Kırkkili civarında bulunan ve halen Demiroi Köyü namı verilen mahaldeki madenden bütün devlet tesislerinin ve kalelerinin ihtiyaçları temin olunduğuna da tarihimize meşhul değildir. Fakat bu Kığı madeninin kıymeti Samakocuk hatta İsveç madenlerinin fevkinde bulunduğu gösterilmesine nazaran kayda şayandır. Bu ve sair maasenlerde ustaların, çarncıların, kimyagerlerin hep Türk olmaları da ayrıca ve iftiharla dikkate alınacak hususlardandır. Maden taharri eden Heyetlere ve memlekette bir hizmet olur düşüncesiyle arzı keyriyet eylerim. saygılarımla beraber.

Başkan

F. Umar

030 10 1936 715 2

Belge-I: Tasnif Heyeti Başkanı'nın Kığı Madenleri Hakkında Başvekkâlete Sunduğu Bilgi.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

DİVRİK DEMİR ve MİKNATISLI ÇELİK MADENİ

"Cihannüma" Sahife 625
sa tır 4

(Bu nehir tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemeriinde bir es-ki harap kal'a vardırki çehir kal'ası hisasına yakındır,ve ol dağın ardında canibi çarkisinde Kesme nam bir kafir karyesi vardır ve dağın ol canibi safi demir cevheridir. Her yer hafredip firavan demir hasil olur ,beğ-ler mahsulüdür.Ve anda garp ve şimalde yine ana mukabil ve karip bir cebel de mknatısı haceri madeni vardır.Aliş mknatıs olur ....)

"Cihannüma" Sahife 323
satır 27

(Kırugay vadisi Ranik Urua bir müteber kazadır.Kurbunda madeni gimmiş olmakla gimmişane da hi derler. İki saatlik maden usak olmağla hala maden kurbunda bir azim ve mamur kasaba ihdas olunmuştur.Bu madenin ümera masza ve emini vardır.Bunda altın gimmiş ve muhas çıkarılmaktadır.)

KEBAN ALTIN MADENİ

keban altın - - - - -
Cevdet Paşa Tarihi cilt 4
sahife 93
satır 16

(Sefer hengamında naktin killeli emri tabii olmağın maliyeye müsa-yeka çekilmekte iken,Keban madeninde oğuz kırk seneden beri görülmelik zmadara cevherler bulump canibi miriye killi menafii ait olacağı maden emini der'aliyeye tahrir ve masnesini irsal etmeğın hadii inşirak olmağın halde hemen evvelkinden birkaç kat ziyade furunlar işletilerek devri Ha-midi Hanide hemaz fındıklı tabir olunan altın kat'olumamışken bu def'a güzel fındıklı rubiyeleri kat'ına mübaşeret kılınmağ idüğü Edip tarihinde müsarrahtır....)

030 01 106 665 8

Belge-II: Kitâb-ı Cihânnümâ ve Tarih-i Cevdet'ten Madenlerle İlgili Alıntılar.

İnsanoğlunun ilk Sistematik Sert Kaya Kazı Yöntemi: Ateş Kurma

Mankind's First Systematic Hard-Rock Excavation Method: The Fire-Setting

Serdar Yaşar¹

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Maden Mühendisliği Bölümü, Trabzon

*Sorumlu Yazar: seyasar@ktu.edu.tr

Özet

Ateş kurma yöntemi insanoğlunun keşfettiği ilk sistematik sert kaya kazı yöntemidir ve yaklaşık olarak 7000 yıl boyunca kullanılmıştır. İlk olarak Bulgaristan'da bulunan Ai Bunar madeninde kullanıldığı tespit edilen bu yöntem kullanılarak açılan ilk kuyu ise Niğde'de bulunmaktadır. Bu çalışmada, öncelikle bu yöntemin uygulanış biçiminden bahsedilmiştir. Ardından, yöntemin kaya kazı mekanizması ve etkili olan parametreler açıklanmıştır. Buna ilave olarak, ateş kurma ile açılan yeraltı yapılarına ve taş ocaklarındaki uygulamalarına değinilmiştir. Dünya literatüründe önemli bir yere sahip olan Niğde/Kestel madenine özel bir bölüm ayrılmıştır ve önemi vurgulanmıştır. Son olarak da genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sert kaya kazısı, ateş kurma, madencilik tarihi, De Re Metallica

Abstract

The fire-setting is the first systematic hard rock excavation method discovered by the mankind and it had been used for ca. 7000 years. While the method was firstly used in the Ai Bunar mine in Bulgaria, the first shaft was excavated in Niğde using the fire-setting. In this study, application procedure of the method was described as an initial step. Secondly, the hard rock excavation mechanism was explained along with the significant parameters active in the method. Furthermore, applications of the fire-setting in underground and quarry excavations were emphasized. A special reference was given to the Niğde/Kestel mine which has a significant role in the literature and its importance was accentuated. Finally, a general evaluation was proposed.

Keywords: Hard-rock excavation, fire setting, mining history, De Re Metallica

1. Giriş

İnsanoğlu var olduğundan beri çeşitli amaçlar için yerküreyi kazma işi ile uğraşmaktadır. İlk çağlarda, keskin kenarları olan el aletleri yapımında kullanılmak üzere hammadde arayışı ile bu serüven başlamıştır. Daha sonraları, kayaların içinde bulunan metaller keşfedilmiş ve bunların çıkarılması için yerküre kazılmıştır. Ayrıca, suyun bir bölgeden başka bir bölgeye taşınması

amacıyla tünel açılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır ve yerküre bu sefer tünel açımı için kazılmıştır. Rönesans'ın ardından gelişen bilim ve teknoloji ile daha yeni kazı yöntemleri keşfedilmiştir. Ve günümüzde ise mekanize kaya kazı ekipmanları tüm dünyada tünel ve madencilik kazılarında kullanılmaktadır.

İnsanoğlunun kazı serüveni ilk olarak Şekil 1'de görülen ilkel el aletleri ile başladı ve bu el aletleri geyik boynuzlarından ve kemik kalıntılarından yapılmaktaydı. Bu el aletleri yumuşak zemin kazısında kullanıldı ve kazıların öncelikli amacı el aleti yapabilmek için çakmaktaşı ve obsidyen gibi maddelerin bulunabilmesiydi. Obsidyen ve çakmaktaşına olan bu ilginin sebebi, bu maddelerin konkoidal kırılma göstermesinin keşfedilmesiydi. Konkoidal kırılma sayesinde çok sivri ve keskin kenarları ve köşeleri olan cisimler elde ediliyordu. Sonrasında ise bu cisimler avlanmak ya da günlük hayatın içinde kullanılmak üzere el aleti yapımında kullanılıyordu. Ancak, beklenildiği gibi bu tip kazı aletleri (Şekil 1) ancak zemini kazmak hususunda yeterli olmaktaydı. Daha sonraları günümüzde madenciliğin sembolü olan kama ve çekiç yardımı ile dayanımı düşük ve süreksizlik içeren kayalar kazılabilmektedir. Ancak, sert kaya kazısında bu tip bir kazı aletleri ile kazı yapılması olanaksızdı. Bundan dolayı, yeni bir yöntem keşfedilmesi gerekiyordu. İnsanoğlu doğa ile ilk büyük mücadelelerinden birini sert kaya kazısını gerçekleştirebilmek için verdi ve ilk kez bilimsel yöntemi kaya kazısına uyguladı. Sonuç olarak da ateş kurma (the fire setting) yöntemini keşfetti.

2. Ateş Kurma ile Kaya Kazısı

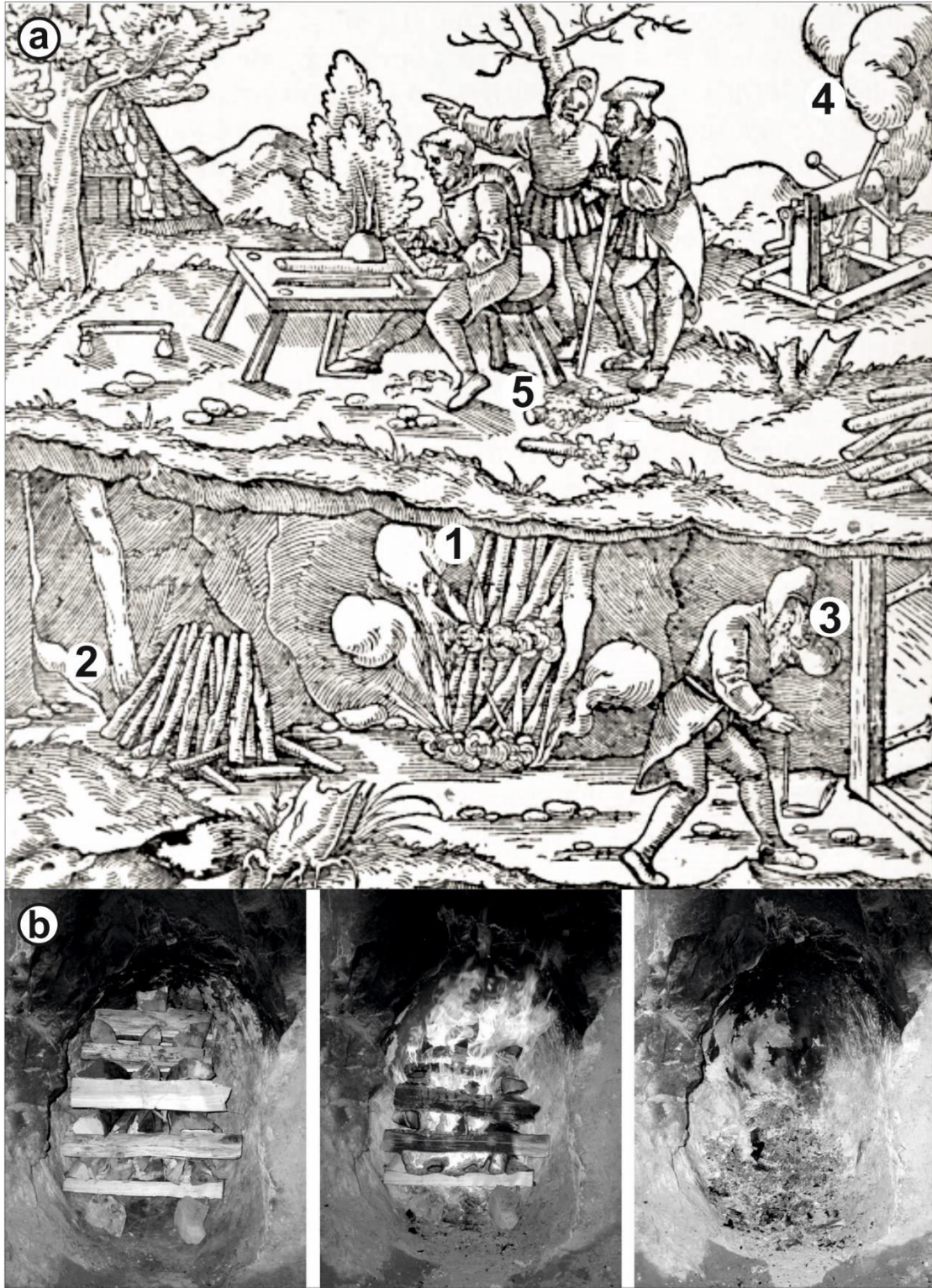
Ateş kurma yönteminin tam olarak ne zaman keşfedildiği ve nerede uygulandığı ile alakalı bir net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, insanoğlunun kullandığı ilk sistematik kazı yöntemi olan ateş kurmanın binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğu net bir biçimde bilinmektedir. Çok eski bir yöntem olması nedeniyle, nasıl uygulandığına dair hakkında yazılı bilgi edinmek konusunda güçlükler yaşanmaktadır. Bu yöntem ile ilgili ilk yazılı bilgilere İncil'de yer verilmiştir. Daha sonra Livy ve Pliny bu yöntemden bahsetmiştir. Ayrıca, Kartacalı komutan Hannibal'in Alpleri bu yöntem ile aştığı iddia edilmektedir (Weisberger ve Willies, 2000).

Şekil 1. Geyik boynuzu ve kemik kalıntılarından yapılan ilkel kazı aletleri (Clark and Piggott, 1933).

Ateş kurma yöntemi ile sert kaya kazısı, yazılı bir metinde açıkça ilk kez mineralojinin babası olarak da bilinen Agricola (1556) tarafından madencilik ve metalürji ile alakalı yazılmış ilk kitap olan *De Re Metallica*'da yer bulmuştur. Bu yöntem Agricola tarafından Şekil 2(a)'daki gibi resmedilmiştir. (1) numara ile işaretlenen bölgede kazı yapılacak olan ayna önüne yığın halinde dizilen odunlar görülmektedir. Bu odunlar (5) numara ile işaretlene bölgedeki ustalar tarafından hazırlanmaktadır ve yakılmak üzere yeraltına gönderilmektedir (2). Ateş kurma sırasında boğucu ve zehirli gazlar ortaya çıktığından dolayı kazıyı yapan madenci bundan etkilenmektedir ve (3) şekilde görüldüğü gibi madenci dumandan etkilendiği için yüzünü kapatmakta ve çıkışa doğru yönelmektedir. Ortaya çıkan dumanlar ise havalandırma

kuyusundan (4) dışarı atılmaktadır. Şekil 2 (b)'de ise yeraltında arkeologlar tarafından gerçekleştirilen ateş kurma denemelerinden bir görüntü bulunmaktadır.

Şekil 2. (a) Ateş kurma yöntemi (1) Kazı aynası önünde kurulan ateş (2) Yakılmak üzere hazırlanan odunlar (3) Dumandan etkilenen madenci (4) Havalandırma kuyusu (5) Odun hazırlayan ustalar (Agricola, 1556) (b) Yeraltına ateş kurma denemeleri (Py ve Ancel, 2006).

Ayrıca, yöntemin detayları Agricola (1556) tarafından detaylı bir biçimde izah edilmiştir. Tarihi değeri olması nedeniyle bu yöntem birebir çeviri yapılarak değiştirilmeden buraya aktarılmıştır: *“Daha önce de söylediğim gibi, ateş en sert kayayı bile paramparça eder, ancak bu yöntem o kadar kolay değildir. Eğer, cevher sert bir kaya içinde bulunuyorsa ve bu kaya sertliğinden dolayı yontulamıyorsa, kurutulmuş odunlar yığılır ve ateşe verilir; ve eğer galeri ya da tünel alçaksa tek bir yığın yeterliyken, eğer tünel ya da galeri yüksekse iki adet odun yığınının ihtiyaç bulunmaktadır ki iki odun yığını birbirinin üzerine yerleştirilir ve ateşin odunları tüketmesi beklenir. Bu kuvvet tüm damarı yumuşatmaya yetmez, yalnızca yüzeye yakın bir kısım yumuşatılır. Eğer, demir keski tavan ya da taban taşında çalışabiliyor ancak cevher hala bu keskiyle sökülebilir değil ise tavan ve taban taşı oyulur. Böylece, cevher ateş yardımı ile yerinden sökülür, ancak her zaman aynı yöntem kullanılmaz. Eğer açılacak boşluk çok büyük ise olabildiğince fazla odun yığılır, ancak eğer boşluk küçük ise az sayıda odun yeterli olmaktadır. Bu yöntemin biriyle, yüksek miktardaki ateş cevheri tavan ve taban taşından ayırır ve diğeri ile de az miktardaki ateş az miktardaki cevheri kayadan söker, ama ateş çok dar bir alana sıkıştırıldığı için cevheri büyük oranda kayadan söker. Dahası, eğer kazı alçaksa, bir yığın yerleştirilmektedir ve eğer yüksek ise iki yığın yerleştirilmektedir ve alttaki yığın üstteki yığını tutuşturur. Ve kaya ne kadar sert olursa olsun, cevher önünde yakılan ateş onu yumuşatmaktadır ve kolaylıkla kırılabilir hale getirmektedir. Eğer damar kalay damarlarında olduğu gibi çok genişse, madenci aynayı şeritler halinde kazar. Bir tarafı ince olacak şekilde traşlanan kuru odunları sık aralıklarla ve yan yana ayna önüne yerleştirilir ve bir ucu sivri olması nedeniyle kolay bir biçimde alev alan odunlar yanlarındaki diğer odunları da tutuştururlar. Isıtılan kaya ve cevherler kötü kokulu duman çıkardıkları ve tüneller ve kuyular dumanı dışarı attığı için, bu dumanlar madenciye zarar vermesin diye ve açıkçası onları öldürmesin diye aşağıya inmezler. Ateş işleminin ardından kütlede ayrılan cevher ve kaya, bir levye yardımı ile yerinden sökülür. Eğer, sökülen malzeme hala bir miktar sertse, madenciler daha küçük bir levveyi çatlaklara bastırıp bu şekilde kayayı ve cevheri kırarlar. Eğer bu şekilde kırılmıyorsa, madenciler çekiç yardımı ile kazıyı gerçekleştirirler. Kırıldıktan sonra kaya yere yuvarlanır, eğer hala yerindeyse bu sefer kama ve çekiç yardımı ile yerinden sökülür.”*

Ateş kurma yöntemi, çoğunlukla tek başına uygulanmamaktaydı. Yardımcı olarak çekiç ve kama tipi kazıcı aletler vasıtasıyla kaya zayıflatılmaktaydı. Özellikle küçük ölçekli madenlerde ateş kurma ve keski yordamı ile kazı en çok kullanılan yöntemdi. Ateş kurma yönteminin etkili bir biçimde kullanılabilmesi için odun yapımında kullanılacak ormanlık alanlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bundan dolayı da kama ve çekiç yardımına genellikle başvuruluyordu. Ancak Norveç ve İsveç gibi ağaçlık alan sıkıntısı yaşanmayan bölgelerde bu yöntem tek başına da başarılı ve ekonomik olarak uygulanabilmekteydi (Weisberger ve Willies, 2000).

3. Ateş Kurma ile Kazı Mekanizması

Yöntemin nasıl ve kim tarafından keşfedildiği bilinmemektedir. Kazara keşfedilmesi olası olan bu yöntemde kayaların zayıflatılması ya da tamamen yerinden sökülmesinde etkili olan belirli mekanizmalar bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Isıl genleşme,
- Isıl gradyan,
- Boşluk suyu buharlaşması,
- Minerallerin kimyasal olarak bozulması,
- Isıl şok,
- Var olan zayıflıkların açılması (Weisberger ve Willies, 2000; Heldal and Storemyr, 2015).

Bilindiği üzere kayaçlar farklı minerallerden meydana gelmektedirler. Bilinen 4000'e yakın mineral olmasına rağmen az sayıda mineral kayaçların içinde bulunmaktadır ve bunlara da kayaç yapıcı mineraller adı verilmektedir. Az sayıda olmalarına rağmen bu minerallerin özellikleri birbirlerinden çok farklıdır. Ateş kurma ile kazı yönteminde en çok etkili olan mekanizma minerallerin farklı ısıl genleşme özelliklerine sahip olmalarıdır. Kaya ısıtıldığında mineraller genişmekte ve farklı mineraller farklı oranlarda genişlediği için kaya içinde iç kuvvetler yaratılmaktadır ve sonuçta kayanın içinde halihazırda olan çatlaklara ek olarak çatlaklar yaratılmaktadır ve bu sayede kayaçlar zayıflatılarak kazılması kolaylaştırılmaktadır. Tablo 1'de kayaçların içinde sıklıkla bulunan minerallerin 20-400 C° arasındaki hacimsel ısıl genleşme katsayıları gösterilmiştir ve bu genleşme katsayıları Eşitlik 1'dek formül vasıtası ile hesap edilmektedir (Robertson, 1988). Mineraller, farklı kristal yapıları gösterdikleri için farklı yönlerdeki ısıl genleşme özellikleri de farklı olabilmektedir (Sincock, 1984). Tablo 2'de ise çeşitli kayaların hacimsel ısıl genleşme katsayıları verilmiştir.

$$\alpha = \left(\frac{1}{V_0}\right) \left(\frac{\Delta V}{\Delta T}\right) \quad (1)$$

Burada α hacimsel ısıl genleşme katsayısı, V_0 ilk hacim, ΔV hacimdeki değişim, ΔT ise sıcaklık değişimidir. Tablo 1 ve Tablo 2'de dikkat çeken ilk husus kuvarsın en yüksek ısıl genleşme katsayısına sahip mineral, kaya tuzunun ise en yüksek katsayıya sahip olan kaya olmasıdır. Isıl genişlemeye ilave olarak, ısıl gradyan da kayacın zayıflamasında etkili olmaktadır. Kayanın ısıtılması ile kayanın çeşitli bölgelerinde farklı sıcaklıklar ortaya çıkmaktadır ve bu sıcaklık farklılıklarından ortaya çıkan gerilmeler de kayacı zayıflatmaktadır (Heldal and Storemyr, 2015). Kayalar ısıtıldıklarında belirli bir sıcaklığın üzerine çıkarıldıklarında çatlamaya başlarlar, bu sıcaklık, örneğin, bazalt için 550 C°'dir (Sincock, 1984).

Tablo 1. Belli başlı minerallerin hacimsel ısı genleşme katsayıları (Robertson, 1988).

Mineral	α (10^{-5}) C° başına
Kuvars	4,98
Ortoklas (Feldspat)	1,54
Mikrolin (Feldspat)	1,79
Forsterit (Olivin)	3,26
Fayalit (Olivin)	2,84
Enstatit (Piroksen)	2,77
Kalsit	2,01

Tablo 2. Çeşitli kayaların hacimsel ısı genleşme katsayıları (Robertson, 1988).

Kaya	α (10^{-5}) C° başına
Granit/Riyolit	2,4
Diyorit/Andezit	2,1
Gabro/Bazalt	1,6
Kumtaşı	3,0
Kaya tuzu	13,83
Kuvarsit	3,3
Kireçtaşı	2,4
Mermer	2,1
Sleyt	2,7

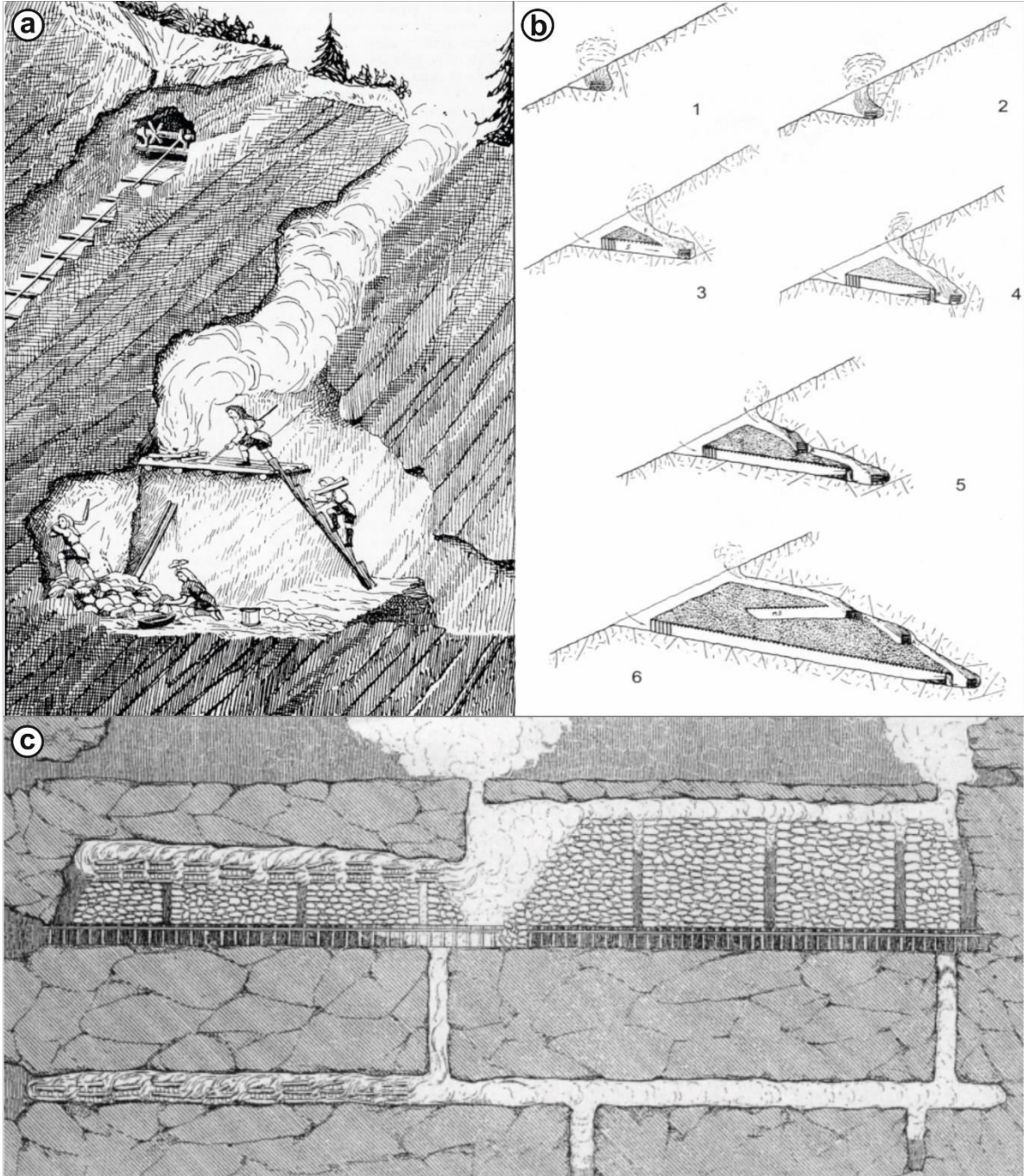
Bu parametreler ilave olarak, kaya içindeki boşluklarda bulunan suyun sıcaklık ile buharlaşması da kayayı zayıflatan diğer bir parametredir (Kinnunen, 1988). Diğer taraftan, sıcaklığın artması ile birlikte mineralin kimyasal yapısı da bozulabilmektedir. Örneğin, kireçtaşlarında yüksek sıcaklıklarda kalsinasyon olarak da adlandırılan olay meydana gelmektedir ki bu kayanın ve mineralin kimyasal yapısını değiştirmektedir (Weisberger ve Willies, 2000). Kimi uygulamalarda, kayaların ateş kurma yöntemi ile ısıtılmasının akabinde, su ya da başka soğutucu sıvılar ile ısı şoka maruz bırakıldığı ve bu sayede ateş kurma yönteminin etkinliğinin artırıldığı tarihi kaynaklarda bildirilmektedir. Örneğin, Hannibal'in Alpleri geçerken kayaları kırmak için ateş kurma yöntemine ilave olarak sirkeyi soğutucu sıvı olarak kullandığı rivayet edilmektedir (Weisberger ve Willies, 2000).

4. Ateş Kurma Uygulamaları

Ateş kurma çeşitli kazı uygulamalarında kullanılmaktaydı. Bu uygulamalar kuyu açma, kat kazısı, baş aşağılar, galeri açımı, tavan arınlı üretim yöntemi ve taş ocaklarıdır. Şekil 3'te bu yöntemlerin bazıları şematik olarak gösterilmiştir. Kuyu açma, en az karşılaşılan ve ateş kurmanın en zor uygulamalarından biridir ve Gatzschmann (1846) tarafından detaylıca incelenmiştir. Kuyu açmada, kuyunun havalandırmanın kalitesinin arttırılabilmesi için ağaç bir duvar tarafından ikiye bölünmesi gerekmektedir. Ayrıca, yakılan ateşin üzeri ısı enerjisinin tabana yayılabilmesi için kaplanmalıdır (Weisberger ve Willies, 2000). Bu uygulamaya ait örnekler Niğde'de bulunan Kestel madeninde ve Özbekistan'da bulunan Karnab madeninde tespit edilmiştir. Ayrıca, daha yeni olarak Hindistan'da Zawar Mochia madeninde bu yöntemle ait kalıntılar tespit edilmiştir. Kat kazısında (Şekil 3a) ise yine Kestel madeninden ve Yunanistan'da bulunan Agios Sostis madeninde ateş kurma yöntemine ait uygulamalara rastlanmıştır. Genellikle dairesel ya da oval kesitli boşluklar bu yöntemle açılmaktaydı ve bunların çapları genellikle 70-80 cm arasında değişmekteydi (Weisberger ve Willies, 2000). Desandre (Şekil 3b) olarak da adlandırılan eğimli giriş galerileri de ateş kurma yöntemi ile açılmıştır. Bazı durumlarda tek bir desandre açılırken, kimi durumlar da ise aynı anda iki desandre birden sürülmüştür. Desandrenin bir tanesi genellikle havalandırma maksadıyla kullanılmıştır.

Günümüzde metal madenciliğinde de sıklıkla kullanılan tavan arınlı üretim yöntemi ilk kez ateş kurma yöntemi yardımı ile kullanılmıştır (Şekil 3c). Ateş yakıldığında alevler yukarı doğru yükseldiğinden dolayı, tavan arınlı üretim yöntemi ateş kurmanın doğal sonucu olarak oluşmuş bir üretim yöntemi olarak değerlendirilebilir (Weisberger ve Willies, 2000). Şekil 3c'den de görülebileceği gibi cevher aşağıdan yukarı doğru seri bir biçimde yerleştirilen odun yığınları yakılarak zayıflatılıp kazılmaktadır. Kazılıp zayıflatılan malzemenin üstüne çıkılarak yeni bir kazı arını yaratılıp kazı işlemi sürdürülmektedir. Callon (1876) yöntemi şu şekilde tarif etmektedir:

“Odun yığınları cumartesi sabahı yerleştirilmelidir ve en üstteki sıra öncelikle yakılmalıdır. Maden pazartesi gününe kadar kendi haline bırakılmalıdır ve ateşin sönmemesinin ardından madenciler yeraltına inerek gerekli düzenlemeleri yapıp madeni bir sonraki cumartesi gününe hazır hale getirmelidirler.”

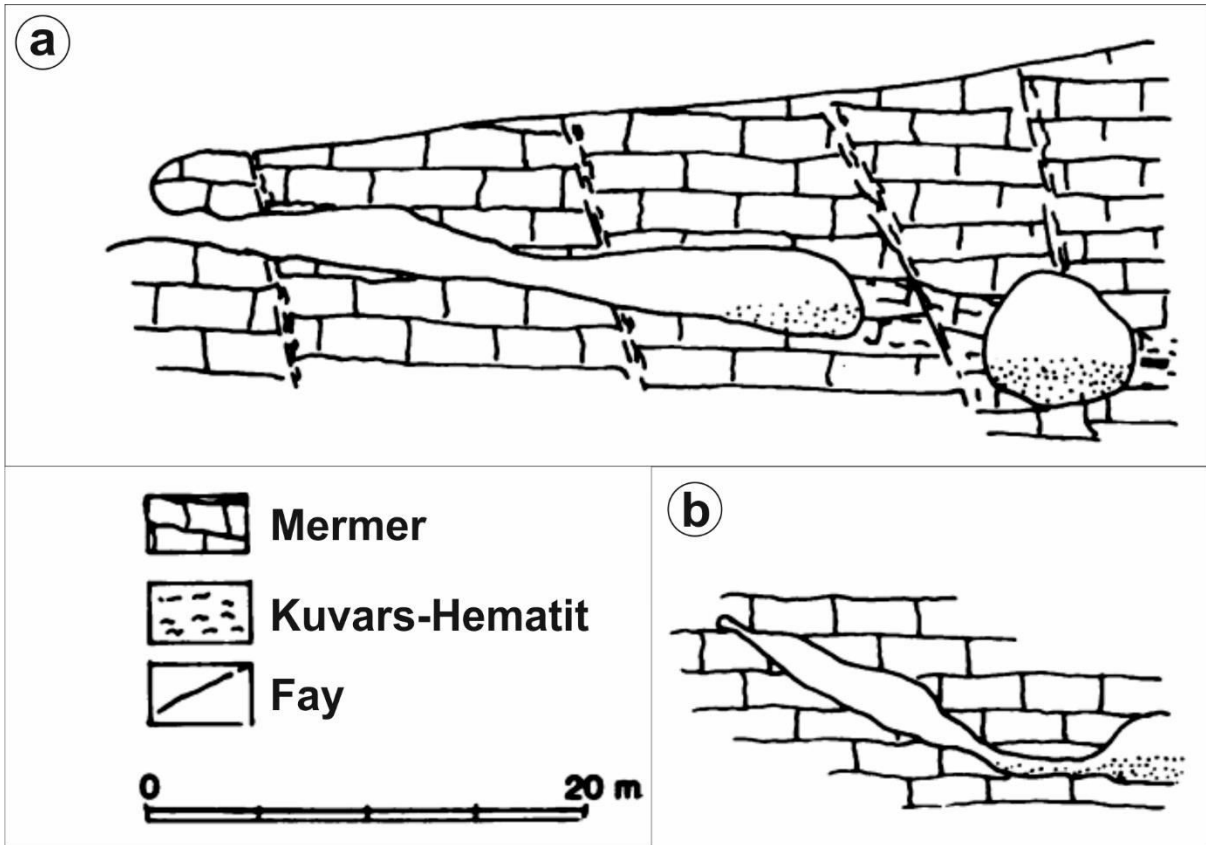
Şekil 3. Ateş kurma ile çeşitli kazı uygulamaları (a) Kat kazısı (Klose, 1918) (b) Desandre kazısı (Zschocke ve Preuschen, 1932) (c) tavan arınlı üretim yöntemi (Callon, 1876).

Yeraltı kazılarına ilave olarak, ateş kurma yöntemi taş ocaklarında da antik çağlarda kullanılmıştır (Engelbach, 1923; Heldal ve Storemyr, 2015). Taş ocaklarındaki uygulamalarda, ateş kurma yöntemi yardımcı bir yöntem olarak kullanılmaktaydı ve kesilecek olan bloğun yerinden kolay çıkarılabilmesi için çekiçleme yöntemine ek olarak kullanılmaktaydı. Bu yöntem şaşırtıcı bir biçimde Hindistan'da günümüze çok yakın zamanlarda bile bazı taş ocaklarında kullanılmaktaydı (Craddock, 1996).

5. Ülkemizden Bir Örnek: Kestel Kalay Madeni

Ülkemiz Niğde ili sınırları içerisinde yer alan Kestel madeni, ateş kurma yöntemi açısından literatürde önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık M.Ö. 2900 tarihinde işletildiği belirtilen Torosların yakınlarında bulunan Kestel madeni, uzun seneler boyunca kalay üretimi amacıyla kullanıldı. Bölgenin jeolojik birimleri arasında mermer, amfibolit, kuvarsit, gnays ve granitlerden oluşmaktadır ve kalay minerali olan kasiterit (SnO_2) bu birimlerin bazılarının içerisinde bulunmaktadır (Yener vd., 1989). Bu bölgedeki ilk arkeolojik araştırmalar 1987 yılında başlatılmıştır (Yener vd., 1989). Bu madenin en önemli özelliği ateş kurma yöntemi ile açılmış olan ilk kuyuya ev sahipliği yapıyor olmasıdır. Galeri ya da kat kazısında bu yöntem daha önceleri başka bölgelerde uygulanmış olsa da kuyu açma işleminde ilk kez Kestel madeninde kullanılmıştır (Weisberger ve Willies, 2000). Kestel'deki kuyu başarılı bir biçimde açılmıştır. Şekil 4'te Kestel madeninin üstten ve kesit görünümü gösterilmektedir.

Kuyu açımına ilave olarak galeri sürülmesinde de ateş kurma yöntemi Kestel madeninde kullanılmıştır. Şekil 5'te Kestel madenindeki ateş kurma ile sürülen bir açıklığın görüntüsü bulunmaktadır. Ateş kurma yöntemi Kestel'de çok başarılı bir biçimde kullanılmıştır. Burada,

madenciler belirlenen bölgenin kazısı için gerekli olan ateşi çok ustaca yönlendirerek tam olarak istenilen boyutlarda boşluklar oluşturmuşlardır. Açılan yatay boşluklar, yaklaşık 70 cm genişliğindeydi (Weisberger ve Willies, 2000). Kalıntılar içinde az sayıda büyük çekiç bulunurken, çok sayıda da küçük çekiç bulunmuştur (Craddock, 1992). Bu da ateş kurma yöntemine çekiçleme ile kazının da eşlik ettiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Şekil 5. Kestel madeninde ateş kurma ile sürülen bir açıklık (Craddock, 1992).

6. Ateş Kurma Yönteminin Tespit Edilmesi

Binlerce yıl önceden kalan bu yöntemin tespit edilebilmesi birtakım zorluklar içermektedir. Yöntemin tek başına kullanıldığı yerlerde tespit nispeten daha kolay olmaktadır ancak, çekiçleme yöntemi de ateş kurmaya eşlik ediyorsa yöntemin tespiti bir hayli zor olmaktadır. Duvarların yüzeyi genellikle pürüzsüzdür ve kazı yönteminin neticesi olarak yapraklanarak dökülme sonucu oluşan parçalar dairesel kesittedir. Galeri genellikle kavisli bir profile sahiptir ve tabanda genellikle ateşin yakıldığı çukurlar bulunabilmektedir. Çevredeki kaya formasyonu yakılan ateşin etkisiyle isle kaplanabilmektedir. Şekil 6'da ateş kurma ile kazı yapılan eski bir maden işletmesinde kaya yüzeyinde oluşan is görülmektedir. Tabanda ise kömürleşmiş odun parçaları ve yuvarlak kesitli ince kaya kalıntıları bulunabilmektedir (Weisberger ve Willies, 2000).

Şekil 6. Çekya’da bulunan eski bir madende ateş kurma ile kazı sonrası tavanda oluşan is (Lednicka ve Kalab, 2016; Fotoğraf: Lednicka).

7. Genel Değerlendirme

Bir kazı yöntemi için öncelikli şart ekonomik ve hızlı olmasıdır. Ateş kurma yöntemi de çok uzun bir dönem boyunca ekonomik ve hızlı olduğu için uygulandı. İlk uygulamanın ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte tespit edilen ilk uygulamanın M.Ö. 5. binyılda işletilen Bulgaristan’daki Ai Bunar madeninde olduğu bildirilmektedir (Craddock, 1992). 1627 yılında Kaspar Weindl tarafından patlayıcıların madencilikte ilk kez kullanılmasının ardından (Gregory, 2001) ateş kurma yöntemi ekonomikliğini ve popülerliğini Avrupa’da yitirmeye başladı. Ancak, bu yöntem 1800’lerin sonunda kadar Norveç’te hala kullanılmaktaydı. Bunun en büyük sebebi ise İskandinavya’nın ormanlık alan açısından çok zengin olmasıydı (Craddock, 1992). Elde edilen arkeolojik bulgulara dayanarak, yaklaşık 7000 yıl boyunca kullanıldığı kabul edilebilecek olan bu yöntem insanoğlunun kullandığı ilk sistematik sert kaya kazı yöntemidir. Bilimsel yöntem ilk kez bu kazı yönteminde kullanılmıştır ki belki de sert kaya kazısındaki en büyük kilometre taşlarından birisi olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Elde edilen bulgulara dayanarak haftada 1 m ilerleme sağlanabilen bu yöntemden (Weisberger ve Willies, 2000), günümüzde insanoğlu teknolojik gelişmelerin neticesinde tam cephe tünel açma makinelerinin yardımı ile günlük 172,4 m kazı hızlarına ulaşabilmiştir (URL-1, 2020). Bu bağlamda

bakıldığında insanoğlunun kat ettiği yol inanılmaz boyutlardadır ve günümüzde insanoğlu sert ve aşındırıcı kayaların derin madencilik koşullarında küçük makineler ile kazılması ile ilgili yeni kazı teknolojileri geliştirmenin eşiğindedir. En umut vadeden yöntemlerden bir tanesi mikrodalga enerjisi ile kayaların zayıflatılmasıdır. Mikrodalga enerjisi ile muamele edilen kayalar, minerallerin farklı ısıl genleşme özellikleri göstermesinden dolayı zayıflayıp daha kolay kazılabilir hale gelmektedir (Hartlieb ve Grafe, 2017). Temel olarak bakıldığında, mikrodalga enerjisi ile kayaların muamele edilmesi ile ateş kurma yöntemi aynı prensiplere sahiptir. Bundan dolayı, ateş kurma yönteminin insanlığın yerküreyi kazma mücadelesindeki önemi daha da artmaktadır.

Kaynaklar

Agricola, G., 1556. De Re Metallica (İngilizce Çevirisi: H.C. Hoover & L.H. Hoover, 1912), The Mining Magazine.

Callon, J., 1876. Lectures on Mining, Paris: Dunod.

Clark, G. ve Piggott, S., 1933. The Age of British Flint Mines. Antiquity, 7, 26, 166-183.

Craddock, P.T., 1992. A Short History of Firesetting. Endeavour, 16, 3, 145-150.

Craddock, P.T., 1996. The Use of Firesetting in the Granite Quarries of South India, Mining History: The Bulletin of the Peak District Mines Historical Society, 13, 1, 7- 11.

Engelbach, R., 1923. The Problem of the Obelisks, from a Study of the Unfinished Obelisk at Aswan. T. F Unwin Ltd, London.

Gatzschmann, M.F., 1846. Vollständige Anleitung zur Bergbaukunst, 3. Teil: Die Gewinnungslehre. Die Lehre von den bergmännischen Gewinnungsarbeiten. Freiberg.

Gregory, C.E., 2001. A Concise History of Mining, A.A. Balkema Publishers

Hartlieb, P. ve Grafe, B., 2017. Experimental Study on Microwave Assisted Hard Rock Cutting of Granite. BHM, 162, 2, 77-81.

Heldal, T. ve Storemyr, P., 2015. Fire on the Rocks: Heat as an Agent in Ancient Egyptian Hard Stone Quarrying. Engineering Geology for Society and Territory, 5, 291-295.

Kinnunen, K.A., 1988. Anthropogenic Decrepitation of Fluid Inclusions in Old Mines of Southern Finland: Signs of Firesetting. Current Research, Geological Survey of Finland Special Paper, 10, 143–145.

Klose, O., 1918. Die Prähistorischen Funde vom Mitterberge bei Bischofshofen im Städtischen Museum Carolino-Augusteum zu Salzburg und Zwei Prähistorische Schmelzöfen auf dem Mitterberge. In: G. Kyrle (hrsg.), Urgeschichte des Kronlandes Salzburg. Österreichische

Kunst-Topographie 17 (Beitrag II), 1-40.

Lednicka, M. ve Kalab Z., 2016. Determination of Granite Rock Massif Weathering and Cracking of Surface Layers in the Oldest Parts of Medieval Mine Depending on Used Mining Method. Archives of Mining Sciences, 61, 2, 381-395.

Py, V. ve Ancel, B., 2006. Archaeological Experiments in Fire-setting: Protocol, Fuel and Anthracological Approach. BAR International Series S, 71-82.

Robertson, E.C., 1988. Thermal Properties of Rocks. U.S. Geological Survey Report, 106 s.

Sincock, K.J., 1984. The Role of Fluid Inclusion Rupture in the Initiation of Thermal Fracturing of Crystalline Rocks. Camborne School of Mines, Doktora Tezi.

Weisberger, G. ve Willies, L., 2000. The Use of Fire in Prehistoric and Ancient Mining: Firesetting. Paléorient, 26, 2, 131-149.

URL-1, 2020. <https://www.therobbinscompany.com/news-and-media/world-records>

Yener, K.A., Özbal, H., Kaptan, E., Pehlivan, A.N., Goodway, M., 1989. Kestel: An Early Bronze Age Source of Tin Ore in the Taurus Mountains, Turkey. Science New Series, 244, 4901, 200-203.

Zschocke, K. ve Preuschen, E., 1932. Das urzeitliche Bergbaugesamt von Mühlbach-Bischofshofen. Materialien zur Urgeschichte Österreichs 6. Wien: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft.

17. Yüzyılda Gümüşhane’de bulunan Canca Darphanesi

A.Güngör Üçüncüođlu¹

¹ Araştırmacı Yazar, Torul, Gümüşhane, e-mail: agungorucuncuoglu@hotmail.com

Genişletilmiş özet

18.yy. sonlarına doğru derinleşen madenler teknik yetersizlikler sebebi ile tek tek kapanmıştır. Osmanlı kendi iç ve dış meseleleri yüzünden sanayi devrimini gerçekleştirmemiştir. 18. yüzyıl Osmanlı madenlerinin yıkım yılı haline gelerek 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yüzlerce maden ocakları rezervleri bitti dedikodu sloganları ile işletilmekten çok uzak bekletilmiştir. Ancak, 16. ve 17. Yüzyılda Gümüşhane madenlerinde çağ koşulları için iyi bir üretim yapılmıştır.

Karadeniz bölgesinin en büyük darphanesi Gümüşhane’de kurulmak istenmiştir. Çünkü büyük maden ocaklarının bu bölgede olması madenlerin de burada eritilmesi gündeme gelmesi üzerine Darphaneler ve kalhanelerin idare merkezi her ne kadar Erzurum ise de Gümüşhane maden emini darphane ve kalhaneleri Gümüşhane de idare eden kişidir.

Gümüşhane gümüş madenlerinin şanı şöhreti o kadar artmıştı. “Gümüşhane’de, gümüş beklenilenden daha fazla çıkarıldı” gibi sözleri duyan Osmanlı padişahları eğlenceler tertip edip, haberi getirene ödülleri vermiştir. Osmanlı ordularının doğu seferlerindeki masrafları, yeniçerilerin maaşları dönemseller olarak % 80’e varan ölçüde Gümüşhane külçelerinden kesilen altın, gümüş ve bakır paralarla ödendi. Bölgedeki madenlerin bu öneminden dolayı bir darphane açılmasına karar verildi. şimdi bu Darphanenin yapılmasına ilişkin detayları ele alalım.

Altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin çıkarıldığı Gümüşhane, Osmanlıların özen gösterdiği yerlerdendi. Hazinesinin gelir kalemi olarak teşekkül ettirilen Canca maden mukataasının yıllık geliri 1515 ve 1520 yıllarında 20000 akçe iken 1572’de 120000 akçeye ulaşmıştı. Osmanlılar için cazip bir gelir kaynağı teşkil eden Canca mukataası kimi zaman emanet (ber vech-i emânet) kimi zaman da iltizam (ber vech-i iltizâm) olarak işletilmişti.

XVII. yüzyılda değişen koşullar çerçevesinde, timar sisteminden iltizam sistemine geçiş ile Canca maden mukataası genelde iltizam olarak tahsis edilmişti. 1615–1616 yıllarına ait muhasebe kayıtlarında; Torul, Kovanis ve Yağmur Deresi kazalarına ait cizye vergileri ile toplam 2500000 akçe geliri olan maden mukataası, emanet olarak Eyyüb Ali Bey adında bir emin tarafından idare edilmekteydi. 1617’de oldukça ilginç bir manzara ile karşılaşılmaktadır. Mukataa, bu tarihte hem emanet olarak hem de iltizam olarak tasarruf edilmişti. 19 Nisanda iltizam olarak tasarruf edilen mukataa için hazineye 300000 akçe verilmişti.

Canca maden mukataası ister iltizam olarak isterse emanet olarak tasarruf edilsin elde edilen gelirleri genelde hazineye gönderilirdi. Bu hususla ilgili bir kayıтта; vâki olan mahsûlât zabt ve rabt ve zamanıyla lazım gelen irsaliyesi teslim-i hazine duruma açıklık getirmektedir. Ancak doğu bölgelerindeki mukataa gelirleri doğrudan hazineye dâhil etmek yerine adem-i merkezîyetçi bir tutum izlenerek mevcut masraflara tahsis edilmiş ve böylelikle muhtemel bir para sıkıntısının önüne geçilmeye çalışmıştı.

Keza 1623 yılında Erzurum kalesinde askerlerin maaşları için Canca mukataası gelirleri tayin edilmişti. 1635’de Revan kalesindeki askerlerin maaşlarının yarısı Erzurum gümrüğünden yarısı da Canca mukataasından karşılanmıştı. 1662’de Azak nehri yakınlarında inşa edilen kaledeki askerlerin maaşları ile zahire masrafları için Canca mukataası tahsis edilmişti.

Canca mukataasını gümüş çıkan madenleri ihtiva etmesine karşın zaman zaman arşiv kayıtlarında yer alan Canca ve tevabi mukata'ası ibaresinden mukataaya ait başka kaynakların olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı malî yapısında mukataa; tek bir kalemden oluşabildiği gibi birden fazla kalemden de teşekkül edebilmekteydi. Ancak Canca mukataasına bağlı ögelerin neler oldukları konusunda açık ifadelere tesadüf olunmamakla birlikte işlevini sürdürdüğü müddetçe Canca darphânesinin mukataaya ait kalemlerden olduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmî para birimi akçe, ilk dönemlerden itibaren maden ocaklarının yakınlarında tesis edilen darphânelerde basılmıştır. Ulaşım imkânlarının güçlüğünden altın haricindeki gümüş ve bakır para imali için taşradaki darphâneler, piyasanın ihtiyacını karşılamaya çalışmışlardır. Anadolu'nun ihtiyacı olan paralar, gümüş madenlerine yakın tek darphâne konumundaki Canca'dan temin edilmişti.

Canca'daki darphânedeki Osmanlılardan önce de para basımı gerçekleştirilmişti. Osmanlı hâkimiyeti altında da işlevini sürdüren Canca darphânesi, bilhassa doğu bölgelerindeki piyasanın para ihtiyacını karşılayan önemli bir müesseseydi. XVI. yüzyılda para basımının gerçekleştiği darphâne, XVII. yüzyılın başlarında fonksiyonunu devam ettirmişti.

9 Nisan 1611 tarihli kayıttaki; "*Gümüştanede kat olunan akça nakısû'lvezn ve kem-iyâr olub fermân-ı padişahîye mugayyer ve muhâlif on altı ve on yedi bir dirhem gelerek kat' olındıkları ziyâde mihnet ve müşevveş olub te'âmül-i nâs münakid'a olmuştur sikke-i padişahî tashihi cümledenehemmiyedir*" şeklindeki ifadeden para basımının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Muhasebe defterine göre: Canca mukataası ile birlikte zikredilen Canca darphânesinde, 19 Nisan 1617'de ABRİK(?) isminde bir Gayr-i Müslim tarafından iltizam olarak tasarruf edilmiş iken daha sonra aynı yıl içerisinde 8 Haziran'da dergâh-ı ali sipahilerinden İbrahim Bey adındaki emin tarafından idare edilmişti. 25 Haziran 1622'de Canca kasabası ahalisi ile darphânedeki çalışan üstatlar ve işçiler hep birlikte Erzurum eyalet divanına gelerek defterdardan memnuniyetsizlikleri ifade etmişlerdi. Darphanedeki üstatların varlığı, darphânenin işler bir durumda olduğu göstermektedir.

1634–1635 ve 1647 yıllarına ait muhasebe ve mukataa defterlerinde darphâne, Canca maden mukataası ile birlikte anılmıştır. Ancak yüzyılın ortalarına doğru Canca'ya gelen Evliya Çelebi, Emin mahallesindeki darphânenin çalışmaz bir halde olduğuna değinmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren darphâne işlevselliğini kaybetmiştir. İlerleyen yıllara ait kayıtlarda artık darphâne ismi zikredilmemektedir.

Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Gümüşhane, Bayburt bölgelerinde madenler Gümüşhane Maden Emniyeti tarafından idare edilmekteydi. XVIII. yüzyılda madenlerde derine ekonomik incek araç, ekipman olmadığından ve su ile dolan madenlerin boşaltılmasına yetecek teknik alet ve makineler bulunmadığından madenler kapanmıştır. Çalıştırılanlar da çağın gerisinde kalmıştır. XVIII. yüzyıla gelinmeden darphâneler için lüzumlu madenlerin tedarik edilememesi üzerine avarı düşük paralar basılmıştı. Ve böylelikle belli başlı merkezlerin dışındaki darphâneler kapatılmıştı. Dolayısıyla Canca darphânesi de bu süreç içerisinde kapatılmış olmalıdır.

Türkiye'nin 1923-1960 Dönemi Maden Politikaları

Mining Policies of Turkey in 1923-1960

Nadir YURTOĞLU¹

Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, e-mail: nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

Özet

1923'ten 1960'a kadar olan süreçte, Türkiye'nin maden politikalarıyla bunun ekonomiye olan yansımaları araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, Cumhuriyetin İlk Dönemi'nde maden politikaları (1923-1950) ve Demokrat Parti (DP) Dönemi'nde maden politikaları (1950-1960) ile sınırlandırılarak iki dönem halinde ele alınmıştır. Maden politikalarının Türk ekonomisine olan yansımaları sayısal verilere göre değerlendirilmiştir. Çalışmanın kaynak materyalini, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, resmi yayınlardan; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, kanunlar ve tutanak dergileri; Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, Ayın Tarihi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınları arasında bulunan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisiyle ekonomi dergilerinin makaleleri oluşturmaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar şunlardır: Cumhuriyetin ilanı ile birlikte madenlerin ülke ekonomisine kazandırılabilmesi için yoğun bir çaba içerisine girilmiştir. Akabinde maden ocaklarının verimli bir şekilde işletilmesi için yabancı uzmanların yardımına müracaat edilmiştir. Bunlara ilaveten, MTA Enstitüsü ve Etibank'ın tesis edilmesi, maden faaliyetlerini daha rasyonel hale getirip, cevherlerin verimli bir şekilde işletilmesine yol açmıştır. DP Dönemi'nde yapılan yasal düzenleme ile de yer altı zenginliklerine verilen önem daha da artırılarak Türk madenciliği zamanın şartlarına uyumlu bir düzeye ulaştırılmıştır. MTA ve Etibank'ın ödeneklerinin artırılması, hizmet kalitesini de yükseltip daha sistemli duruma getirmesiyle milli ekonomiye önemli katkılar sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Garp Linyitleri, Divriği Demir Madenleri, Ergani Bakır İşletmesi, Etibank

Abstract: *This study numerically analyzed the mining policies of the Republic of Turkey between 1923 and 1960 and their repercussions on its economy. The study covered the subject matter in two periods; (1) during the early years of the republic (1923-1950) and during the Democratic Party (DP) era (1950-1960). Data was collected from the Presidency Republican Archive Documents, official publications, the Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, the laws and minute books, the Official Gazette of the Republic of Turkey, and the Journal of Mineral Research and Exploration Institute and the articles in economics journals of the era. The results are as follows: After the declaration of the Republic, efforts were concentrated on introducing mines to the national economy. Afterwards, foreign experts were consulted to learn how to operate the mines efficiently. Moreover, the General Directorate of Mineral Research and Exploration (GDMRE) and Etibank were established to make mining operations more effective and to process ores more efficiently. The legal regulation introduced during the DP era increased the significance of underground resources and helped Turkish mining to reach a level required by the conditions of the time. The increase in subsidies of the GDMRE and Etibank improved and standardized the service quality and made significant contributions to the national economy.*

Keywords: *General Directorate of Mineral Research and Exploration, Western Lignite, Divriği Iron Mines, Ergani Copper Enterprise, Etibank*

Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyıl'da Kumluca'da Maden Ruhsatı Ticareti *The Mining License Trade in Kumluca in 19th Century according to the Archival Documents*

Aylin Doğan¹

¹ *Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat-İktisat Tarihi, e-mail: aylin_do@hotmail.com ; adogan@harran.edu.tr*

Özet

Osmanlı Devleti'nde, madenler önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. 19. yüzyılda sanayileşmenin yarattığı konjunktürün etkisiyle Avrupa için de Osmanlı madenleri önem arz etmiştir. Bu doğrultuda, sanayileşen Avrupa'nın hem Osmanlı madenlerine yönelik talepleri hem de Osmanlı madenciliği ile ilgili düzenlemelere yönelik talepleri artmıştır. Yansıyan bu etkilerle, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı madenciliği, önemli değişimlere sahne olmuştur. Osmanlı madencilik faaliyetlerinde yabancı sermaye egemenliği artış göstermiş olup, yabancılar veya Osmanlı teba'asında bulunan azınlıklar oldukça aktif rol oynamışlardır. Bu dönemde madencilik sektöründe, üretim amaçlı maden işletmeciliğinden çok, “*kazanılmış maden haklarının ticareti*” yaygınlık göstermeye başlamıştır. Çalışmamızda, Osmanlı madenciliğinde yaşanan bu süreç, Antalya ilinin kazalarından biri olan Kumluca kazası örneğinden hareketle ele alınmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine göre, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları itibarıyla Kumluca, maden yataklarının bulunduğu ve maden ruhsatı ticaretinin yaygın olduğu bir yöre olarak karşımıza çıkmaktadır. Kumluca madenciliği ile ilgili olarak elde edilen belgelerin çoğunluğu da bu tür devir işlemleriyle ilgilidir. Bu bağlamda, maden ruhsatı ticareti sürecinin nasıl işlediği, devletin bu konuyla ilgili yaklaşımının nasıl olduğu ve yöre maden işletmeciliğinde etkin olan isimlerin kimler olduğu, çalışmamızda cevaplanmaya çalışılan soruları oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti, Kumluca, Madencilik

Abstract

In the Ottoman Empire, mines were one of the important sources of income. In the 19th century, Ottoman mines were also important for Europe with the impact of the conjuncture created by the industrialization. In this respect, both the demands of industrialised Europe towards the Ottoman mines and the regulation demands related to Ottoman mining have increased. By these reflection, Ottoman mining played an important role in the late 19th and early 20th centuries. Foreign capital dominance has increased in Ottoman mining activities and foreigners or minorities living in Ottoman provinces played an active role. In this period, the “trade of acquired mine rights” started to widespread in the mining sector, rather than in the mining business for production purposes. In our study, this process in Ottoman mining was taken into consideration from the example of Kumluca town which is one of the towns of Antalya province. According to Ottoman archival documents, Kumluca emerges as a region where mineral deposits were found and mining license trade was widespread. The majority of the obtained documents regarding Kumluca mining are related to such transfer operations. In this context, the way mining license trade process worked, the state's approach to this issue and the names that were active in the mining business in the region have created the questions to be answered in our study.

Keywords: 19th Century, Kumluca, Mining, Ottoman Empire

Buluntular ve Yaklaşımlar: Arkeolojik ve Teknolojik Açıdan Anadolu Metal Endüstrisini Anlamaya Çalışmak

Finds and Approaches: Understanding Anatolian Metal Industry from Archaeological and Technological Perspectives

Hakkı Levent KESKİN¹

¹ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, e-mail: levkeskin@gmail.com

Özet

Dünyada metalürjik aktivitelerin ilk başladığı ve geliştiği bölgelerden biri olarak Anadolu özel bir yere sahiptir. Bölgenin maden yatakları açısından sahip olduğu zenginlik ve bu kaynakların ülke çapındaki geniş dağılımı tarihin her döneminde çeşitlilik ve teknolojik düzey açısından zengin bir envanterin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Öte yandan metalürjik aktiviteler tekil bir bakış açısıyla ele alınamayacak kadar kapsamlı ve çok yönlü bir yapıyı yansıtmaktadır. Özellikle ekstraktif metalürjinin başlamasıyla birlikte madencilik ve metal işçiliği alanındaki uygulamalar geniş kapsamlı bir organizasyon gerektiren karmaşık bir işkolu şeklinde gelişmiştir. Metal endüstrisi alanında yaşanan bu gelişim ve dönüşüm Anadolu açısından kentleşme ve sosyal tabakalaşma gibi unsurların en önemli itici güçlerinden biri olmuştur. Bu alanda ele geçen çok farklı ve çeşitli tipte buluntuların değerlendirilmesi ancak çok yönlü ve inter-disipliner bir yaklaşımla mümkündür. Geleneksel arkeolojik/antropolojik yaklaşımlar kronolojik ve tipolojik değerlendirmeler ve sonuçlar yanında bu işkolunun organizasyonel anlamda nasıl geliştiğini ve sürdürüldüğünü anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Bununla beraber, metal eserler ve üretime yönelik buluntular üzerinde, son yıllarda gittikçe gelişen ve çeşitlenen analitik yöntemlerin kullanılması, özellikle teknolojik düzeyin, gelişimin ve üretim stratejilerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Yukarıda özetlenen görüşlerden hareketle bu çalışma, Anadolu metal endüstrisine yönelik çalışmaların tarihsel sürecine paralel olarak buluntulara yaklaşımın neden ve nasıl değiştiğini/geliştiğini ortaya koymak, mevcut durum itibarıyla ne tür veriye nasıl yaklaşılması gerektiğini ve farklı yaklaşım/tekniklerin sınırlarını ve katkılarını tartışmayı hedeflemektedir.

Abstract: *In terms of metallurgical activities, Anatolia has a unique and special place as one of the regions where metallurgical activities first started and developed. The richness and variety of ore sources and their wide distribution throughout the country resulted in the appearance of a rich inventory in terms of diversity and technological level in every period of history. On the other hand, metallurgical activities reflect a complicated and multidimensional structure that cannot be approached from a single point of view. In particular, with the beginning of extractive metallurgy, mining and metalworking activities have developed into a complex craft that requires a comprehensive organization. Such developments and transformations related to metal industry have been one of the most important driving forces of urbanization and social stratification for Anatolia. The examination of different and various types of finds in this field is only possible with a versatile and inter-disciplinary approach. Besides providing chronological and typological conclusions, traditional archaeological/anthropological approaches also help us to understand how this particular craft is developed and executed in an organizational sense. In addition, the use of various analytical methods on metal artefacts and production-related finds helps to understand especially the level and development of technology, and the production strategies. Based on the views summarized above, this study aims to show why and how the approaches on this field has changed and diversified in parallel with the historical development of the studies on Anatolian metal industry and to discuss how such data should be approached and the limits and contributions of different approaches and techniques.*

Eskişehir ve Kütahya’da Prehistorik Madencilik

Prehistorical Mining in Eskişehir and Kütahya

Doç. Dr. Erkan Fidan¹

¹ *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik, e-mail: erkanfidan@gmail.com*

Özet

Maden yatakları açısından oldukça zengin olan Anadolu, bu zenginliğinin sonucu olarak dünya üzerindeki ilk metal eser üretimine de ev sahipliği yapmıştır. Anadolu’da bakır ile başlayan ve 10000 yılı aşkın süredir devam eden metal eser üretimi, zamanla gelişmiş ve İlk Tunç Çağı ile birlikte bir endüstri haline gelmiştir. Anadolu’da, bu gelişimin son 5000 yılını izleyebileceğimiz bölgelerden bir tanesi Eskişehir ve Kütahya dolaylarıdır. İç Kuzeybatı Anadolu Bölgesi’nde son 40 yılda yürütülen arkeolojik araştırmalar sayesinde, Eskişehir ve Kütahya Bölgesi’nin tarih öncesi dönemlerine ilişkin kültürler aydınlatılmaya başlamıştır. Bu çalışmalar bölgenin prehistorik madencilikine de ışık tutmaktadır. Bu kapsam içerisinde, arkeolojik kazılarda bulunan metal eserler ve yüzey araştırmalarında tespit edilen maden yatakları arasındaki ilişki ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada, başlangıcından İlk Tunç Çağı’nın sonuna kadar olan süreçte, bölgede bilinen maden yatakları, madencilik ile ilişkili buluntular ve metal eserler irdelenerek, bunların madencilik tarihindeki yeri vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Prehistorik Madencilik, Eskişehir ve Kütahya Madencilik Tarihi, Tunç Çağı

Abstract

As a result of its richness in mineral deposits, Anatolia hosted the production of first metal artefacts in history. The production of metal artefacts in Anatolia started with copper which prolonged for more than 10,000 years, developed over time, and became an industry during Early Bronze Age. We can observe the development of this industry during the last 5000 years in the proximity of two cities, Eskişehir and Kütahya, which is one of the many regions in Anatolia. The cultures that belong to the prehistoric times of Eskişehir and Kütahya have become better known by the archaeological researches conducted in the Central Northwest Anatolia in the last 40 years. These studies also clarify the prehistoric mining activities of the region. Within this scope, the importance of relationship between the metal artefacts captured in archaeological excavations and the ore deposits located in the surface surveys becomes evident. The objective of this study is to examine the known ore deposits, mining-related finds, and metal artefacts of the region, and to emphasize their place in the history of mining.

Keywords: Prehistorical Mining, History of Mining in Eskişehir and Kutahya, Bronze Age

Unutulmuş Bir Madencilik Mirası: Balya-Karaaydın Maden İşletmesi

A Forgotten Mining Heritage: Balya-Karaaydın Mining Company

Atalay Karatak¹

¹Ankara Hacı Bayram Veli Üni., Kültür Varlıklarını Koruma Programı, e-mail: atalay.karatak@hbu.edu.tr

Özet

Antik Çağ'da *Mysia* olarak bilinen bölgede yer alan Balya'nın, Hellenistik Dönem'de *Ergasteria*, Bizans Dönemi'nde ise *Palia* ismiyle anıldığı ifade edilmektedir. 19. yüzyılın başına kadar olan süreçte ise *Kocagümüş Köyü* ismiyle anılmış olan Balya, günümüzde Balıkesir'e bağlı bir ilçedir. Polimetallik maden sahaları, özellikle de yüksek miktardaki gümüşlü kurşun rezerviyle ünlü olan bu ilçe, Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan büyük ölçekli hammadde gereksinimini ucuz yoldan karşılamak isteyen Avrupalı sermaye sahiplerinin ilgisini çekmiştir. 1868 yılında maden işletme hakkı alan Almanlar, Balya yöresine gelen ilk yabancı sermayedarlardır. 1876 yılından beri Balya'da madencilik faaliyetleri yürütmekte olan Fransızlar ise 1892 yılında tam adı *Société Anonyme Ottomane des Mines de Balia-Karaïdin* olan bir madencilik şirketi kurmuşlardır. Çeşitli kaynaklar, bu şirketin Avrupa'ya toplam 400 000 ton civarında kurşun metali sağladığını aktarmaktadır. Faal olduğu yaklaşık 70 yıl boyunca ağır çalışma koşulları ve doğal çevrenin bozulması gibi konularda yerel ve toplumsal bellekte derin izler bırakan Balya-Karaaydın Maden İşletmesi; endüstri ve madencilik tarihi literatüründe hak ettiği ilgiyi maalesef görememiştir. Bu bildiride Balya-Karaaydın Maden İşletmesi ve üretim tesisinin kalıntıları, tarihi alanların korunmasının uluslararası ilkeleri bağlamında irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Açık hava müzesi, Balya-Karaaydın, endüstri müzesi, kültürel miras, madencilik tarihi

Abstract

Located in the region called *Mysia* in Antiquity, Balya is called *Ergasteria* in the Hellenistic Period and *Palia* in the Byzantine Period. Balya, which was called *Kocagümüş Village* in the period until the beginning of the 19th century, is today a town of Balıkesir. This town is famous with its polymetallic mine sites, especially its considerable amount of silvery lead reserves, has attracted the attention of European capitalists, who wanted to meet the large-scale raw material requirement emerged after the Industrial Revolution in a cost-effective way. The Germans, who acquired the mine operatorship right in 1868, were the first foreign investors to come to the Balya region. The French, who have been conducting mining activities in Balya since 1876, established a mining company in 1892 named *Société Anonyme Ottomane des Mines de Balia-Karaïdin*. It is reported by various sources that it provided around 400 000 tons of lead metal to Europe. During the nearly 70 years that the company made deep traces in local and collective memory on issues such as heavy working conditions and deterioration of the natural environment; unfortunately, this company has not been attracted attention despite it deserves in the industry and mining history literature. In this paper, Balya-Karaaydın Mining Company and ruins of its production plant will be examined in the context of international principles of preservation of historical areas.

Keywords: Balya-Karaaydın, cultural heritage, industrial museum, mining history, open-air museum